

G. PLECHANOVAS

**PAGRINDINIAI
MARKSIZMO
KLAUSIMAI**

G. PLECHANOVAS

PAGRINDINIAI
MARKSIZMO
KLAUSIMAI

VALSTYBINĖ
POLITINĖS IR MOKSLINĖS LITERATŪROS LEIDYKLA
VILNIUS — 1963

TURINYS

Pratarmė	3
Pagrindiniai marksizmo klausimai	10
Pastabos	103

Г. В. Плеханов
ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ МАРКСИЗМА
На литовском языке
Госплитнауциздат Лит. ССР, 1963 г.

Vertė M. Joffė
Atsak. redaktorius A. Bėržinskas
Techn. redaktorius V. Cečytė
Korektorės: M. Lomšargienė ir R. Blažytė

Leidiny Nr. 7131. Pasirašyta spausdinti 1963.1.5. Tiražas 3000 egz.
Pop. 84×108³²=1,8125 pop. l. 5,94 sp. l., 6,39 apsk. l. 1. Kaina 15 kp.

Spausdino Valst. „Pergalės“ sp. Vilniuje, Latako 6. Užsakymo Nr. 2240
1—7

PRATARMĖ

Skaitytojų dėmesiui siūlomą knygą „Pagrindiniai marksizmo klausimai“ Georgijus Valentinovičius Plechanovas paskelbė 1908 metais.

Kartu su veikalais „Monistinės pažiūros į istoriją vystymosi klausimu“, „Materializmo istorijos apybraižos“ ir kitais darbais ši knyga, Lenino žodžiais tariant, yra „geriausias marksizmo filosofijos išdėstymas.“ Laiko atžvilgiu tai paskutinis stambus veikalas, sistemingai apibūdinantis filosofinę-istorinę marksizmo pusę. Jis buvo parašytas rinkiniui „K. Markso mirties dvidešimt penktosios metinės“. Tačiau Plechanovas atsisakė paskelbti savo kūrinį tame rinkinyje, nenorėdamas jame dalyvauti kartu su P. Juškevičium ir kitais Markso reviduotojais, kurių pažiūras jis teisingai laikė nesuderinamomis su marksizmu.

* * *

G. Plechanovas buvo įžymus mokslinio socializmo kūrėjų K. Markso ir F. Engelso mokinys. Daugelį metų jis vaisingai veikė, propaguodamas ir pagrįsdamas revoliucinę marksizmo teoriją; jis buvo plačiai žinomas Rusijoje ir kitose pasaulio šalyse kaip žymus marksizmo propagandistas ir autoritetingas socialistinio judėjimo veikėjas.

Plechanovas yra pirmas marksistas Rusijoje, daugelio įžymių veikalų filosofijos, literatūros, meno, ateizmo,

socialinių mokymų ir visuomeninės minties istorijos srityse. Prieš pereidamas į menševizmą, jis per 20 metų (1883—1903) „davė daugybę puikių veikalų, ypač prieš oportunistus, machistus, narodnikus“ (*Leninas*).

Po 1903 metų Plechanovas pasuko į dešinę, perėjo į menševizmo pozicijas ir tapo rusiškosios oportunistų atmainos teoretiku.

Jo politinis nusmukimas paaiškinamas tuo, kad jis nesugebėjo suprasti naujos, imperialistinės epochos esmės šiomis naujomis istorinėmis vystymosi sąlygomis, nesugebėjo kūrybiškai pritaikyti marksizmo. Be to, ilgus metus gyvendamas užsienyje ir būdamas atitrūkęs nuo Rusijos revoliucinio judėjimo, jis įsisavindavo ne tik teigiamą Vakarų Europos socialdemokratijos revoliucinės kovos patyrimą, bet taip pat ir ydas II Internacionalo lyderių, su kuriais jis buvo glaudžiai susijęs. Visa tai sąlygojo Plechanovo nenuoseklumą, jo klaidas ir nukrypimus nuo marksizmo tokiais klausimais, kaip proletarinės revoliucijos varomųjų jėgų ir jos pobūdžio, darbininkų klasės ir valstietijos sąjungos, proletariato hegemonijos, valstybės ir kitais klausimais. Jo nukrypimais nuo marksizmo paaiškinama ir tai, kad jis priešišškai sutiko Didžiąją Spalio socialistinę revoliuciją, nes jis buvo tos nuomonės, jog atsilikusioje Rusijoje kultūra nepasiekusi socializmui reikiamo „lygio“ ir jog proletariatui sunku tikėtis valstiečių paramos. Istorija įrodė jo samprotavimų klaidingumą.

Pagrindiniais darbininkų klasės politikos ir taktikos klausimais būdamas menševikinėse pozicijose, Plechanovas kartu ryžtingai kovojo prieš visokiausias buržuazines idealistines koncepcijas filosofijoje ir sociologijoje, gindamas filosofinius marksizmo pagrindus. Pralaimėjus 1905 metų revoliucijai, Rusijoje, ypač 1908—1912 metais, mokslo ir filosofijos srityje paaštrėjo marksizmo kova su buržuazine ideologija, su machizmu, su marksizmo vulgarizatoriais. Antimarksistai reviduoda-

vo, „sunaikindavo“ marksizmo filosofiją, mokslinį komunizmą, Markso ekonominį mokymą. Šią marksizmo reviziją idealistinių ir vulgariųjų materialistinių iškraipymų forma ne kartą nurodydavo Leninas ir, skyrium inant, atkreipdavo į tai Plechanovo dėmesį. Plechanovas buvo vienintelis iš II Internacionalo vadų, gynusių marksizmo filosofiją. Jis parašė veikalus: „Pagrindiniai marksizmo klausimai“, „Materialismus militans“*, „Apie XIX amžiaus utopinį socializmą“ ir eilę kitų filosofijos darbų. Juose jis sukritikavo machizmą ir rusiškuosius Macho pasekėjus, o taip pat kitus idealistus, demaskavo Šuliatikovo tipo vulgarizatorius, gynė prieš „vechininkus“ ir „religijos ieškotojus“ materialistines ir išsivaduojamąsias Rusijos filosofinės minties tradicijas, gynė materializmą mene ir literatūroje. V. Leninas ir tuo laikotarpiu labai vertino teorinę Plechanovo veiklą.

* * *

Veikalo „Pagrindiniai marksizmo klausimai“ išeities tašką sudaro Plechanovo nuosekliai skelbiamas ir puikiai ginamas teiginys, kad marksizmas yra vientisa, vieninga ir nedaloma pasaulėžiūra, kurią persunkia vienos idėjos vieningumas. Įvairūs buržuazijos ideologai mėgino „papildyti“ marksizmą čia Kanto filosofija, čia Macho filosofija arba kitomis reakcinėmis idealistinėmis filosofijos sistemomis. Plechanovas ironiškai nurodo, kad Marksą galima „papildyti netgi Tomu Akviniečiu“ ir kad katalikiškasis pasaulis, gal būt, kada nors ir iškels „mąstytoją“, įvykdysiantį šį „teorinį žygdarbį“. Plechanovas nuspėjo. Šiuolaikiniai tamsybininkai-neotomininkai mėgina „papildyti“ Marksą, „sujungti“ jį su reakcine Tomo Akviniečio filosofija, surasti bendrybę tarp jų, priderinti marksizmą prie mistinių teologinių teorijų.

Plechanovas remiasi betarpišku filosofiniu marksizmo pirmtaku — Feuerbachu ir parodo, kad materialistinį

* „Karingasis materializmas“. — *Red.*

pagrindinio filosofijos klausimo sprendimą Marksas ir Engelsas pasiėmė iš Feuerbacho. „Tai sudarė jų filosofijos pagrindą“. Kaip ir Feuerbachas, Marksas ir Engelsas pripažino mąstymo ir būties, subjekto ir objekto vienybę, o ne jų tapatybę. Marksizmo filosofijos pažinimo teorija, kaip ir Feuerbacho pažinimo teorija, yra materialistinė.

Marksas ir Engelsas buvo sąmoningi materialistai, rašo Plechanovas, tuo pačiu pabrėždamas visą nepagrįstumą „argumentų“, kad marksizmą esą būtina papildyti idealizmu. Todėl svarbiausias tikslas, kurio siekė Plechanovas, buvo nustatyti, kiek jų materialistinės pažiūros yra giminingos Feuerbacho, Spinozos ir kitų praeities materialistų pažiūroms. Ta proga vadindamas Markso materializmą spinozizmo atmaina arba prilygindamas Markso ir Engelso materializmą prie Feuerbacho materializmo (žr. šio leidinio p. 23 ir 27), Plechanovas pasisakydavo netiksliai, nors būtų ne visai pagrįstas dalykas žiūrėti į tai, kaip į tiesioginį Markso dialektinio materializmo sutapatinimą su Spinozos ir Feuerbacho filosofija. Remdamasis Markso tezių apie Feuerbachą analize, Plechanovas daugelyje knygos „Pagrindiniai marksizmo klausimai“ puslapių apskritai teisingai atskleidė Markso duotą Feuerbacho stebėtojiškojo materializmo ribotumo kritiką. Plechanovas stengiasi išaiškinti tai, kuo Markso filosofinės pažiūros „visiškai skyrėsi nuo Feuerbacho pasaulėžiūros“. Tuo požiūriu knygoje sugretinamos Markso ir Feuerbacho pažiūros. Plechanovas pažymi, kad į tai, kaip Feuerbachas suprato objekto ir subjekto sąveiką, Marksas įneša naują elementą: subjektas pasireiškia kaip aktyvi, veikiančioji, o ne tiktai kaip gamtą stebinčioji būtybė. Tačiau, analizuodamas Markso pažinimo teoriją, Plechanovas daro esminę klaidą. Marksistinės pažinimo teorijos skiriamoji ypatybė yra ta, kad ji, nagrinėdama pažinimo procesą, sieja jį su praktika, su konkrečia visuomenine-

istorine, gamybine žmonių veikla. Kaip tik tuo marksistinė pažinimo teorija pirmiausia skiriasi nuo Feuerbacho pažinimo teorijos. Tačiau Plechanovas kalba tik apie „genialiąją pataisą“, Markso įneštą į Feuerbacho gno-seologiją. Jis nepabrėžia, kad kaip tik Marksas įvedė į pažinimo teoriją, kaip jos šaltinį ir pagrindą, dialektinį visuomeninio žmogaus revoliucinės kritinės veiklos supratimą, visuomeninę istorinę praktiką.

Esmine Feuerbacho filosofijos spraga, jos ribotumu Plechanovas pagrįstai laikė tai, kad Feuerbachas ignoravo dialektiką ir idealistiškai aiškino istoriją. Vienas iš didžiausių Markso ir Engelso nuopelnų, Plechanovo nuomone, buvo tas, kad jie parengė teisingą pasauliui pažinti metodą. Hegelio idealistinei dialektikai „Mark-sas padėjo materialistinį pagrindą“. Tai iš esmės skiria Markso dialektiką nuo Hegelio dialektikos. Plechanovas taip pat parodo, kad marksistinė dialektika, būdama vystymosi teorija, skiriasi nuo vulgariosios „evoliucijos teorijos“, laipsniškumo teorijos, neigiančios revoliucinius perėjimus ir šuolius gamtoje bei istorijoje. „Dialektika, — cituoja Plechanovas Gerceną, — yra tikroji revoliucijos algebra. . . Bet Hegelio pažiūrose ši algebra liko visiškai nepritaikyta prie aktualių praktinio gyvenimo klausimų. Visiškai ką kitą mes matome materialistinėje Markso filosofijoje. Revoliucinė „algebra“ pasireiškia joje visa neįveikiama savo dialektinio metodo jėga.“ Pateikdamas žinomus Markso pasisakymus apie materialistinę dialektiką, Plechanovas tuo pačiu pabrėžė, kad ji yra patikimiausias įrankis teorinėje ir praktinėje kovoje. „Čia, — rašė Plechanovas, — matome tikrą ir, be to, grynai materialistinę „visuomenės vystymosi algebra“, kuri atves į seno gamybos būdo, arba, kaip išsireiškė Marksas, senosios visuomeninės formacijos žlugimą, ir į jo pakeitimą nauju.“

Kituose knygos „Pagrindiniai marksizmo klausimai“ skyriuose Plechanovas atkreipia skaitytojo dėmesį į

svarbiausias materialistinio istorijos supratimo puses ir pirmiausia į išaiškinimą visuomenės gyvenimo vystymosi priežasčių, kuriomis jis laikė gamybinių jėgų augimą ir, remiantis tuo pagrindu, gamybinių santykių kitimą. Šiuo atveju autorių domina klausimas apie geografinės aplinkos vaidmenį visuomenės vystymesi. Geografinę aplinką jis laiko būtina visuomenės gyvenimo prielaida. Jis teisingai įvertina gamtos sąlygų įtaką visuomeniniam procesui. Tuo pačiu požiūriu jis pasisako ir apie netiesioginę klimato įtaką, o taip pat smulkiai išaiškina, kad „geografinės aplinkos poveikis visuomeniniam žmogui yra kintamasis dydis“, kuris keičiasi istorinio vystymosi procese, žmogui vis daugiau įsiviešpataujant gamtoje. Kartu Plechanovas šiuo atveju perdeda geografinės aplinkos vaidmenį, būdamas tos nuomonės, kad „geografinės aplinkos savybės sąlygoja gamybinių jėgų vystymąsi...“ Ryšium su tuo, jis neįvertino teiginio, kad gamybinių jėgų būvis turi vidinius savo vystymosi šaltinius ir yra susijęs su visuomenės istorija ir kad dėl to neteisinga tokiais šaltiniais laikyti išorines aplinkos sąlygas.

Marksizmas moko, kad, norint suprasti visuomenės istoriją, nepakanka žinoti ekonomiką, reikia studijuoti ir ideologiją, visuomeninę sąmonę. Išaiškindamas šį teiginį, Plechanovas populiarumo dėlei pateikia žmonių visuomenės, visuomeninės būties ir visuomeninės sąmonės schemą penkianarės formulės pavidalu (žr. p. 81).

Ši formulė akivaizdžiai rodo visų visuomeninio vystymosi „formų“ vietą ir ypač visuomeninės sąmonės priklausomumą nuo visuomeninės būties. Kartu ji yra labai schematiška, ir svarbiausias jos trūkumas yra tas, kad joje nepakankamai aiškiai atskleistas organinis ryšys tarp socialinės-politinės santvarkos ir ideologijos.

Labai vertingas dalykas yra tas, kad Plechanovas griežtai paneigia Bernšteino ir kitų revizionistų mark-

sizmo adresu mestą kaltinimą „vienašališkumu“, „ekonominiu“ materializmu. Plechanovas pasisako prieš materialistinio istorijos supratimo vulgarizavimą, prieš tendenciją istorijos idėjas aiškinti betarpiškai vien ekonomikos įtaka. Jis smulkiai ir detalai parodo, kad Marksas ir Engelsas anaip tol neignoravo antstato, politinių ir ideologinių visuomenės gyvenimo veiksnių vaidmens ir jų poveikio basei. Bet kurį visuomeninį judėjimą Marksas aiškina ekonominiu visuomenės vystymusi, bet aiškina jį kaip galutinę išdavą, t. y. numato tarpiską visos eilės kitų antstatinio pobūdžio veiksnių veikimą.

Ypatinę vietą knygoje užima Plechanovo pažiūrų, kuriomis jis gina nuo iškraipymų Markso mokymą apie aktyvų masių vaidmenį visuomeniniame istoriniame procese, apie būtinumą ir laisvę. Plechanovas parodo, kad, būtinumo verčiami, žmonės kuria istoriją. Todėl neteisinga objektyvų būtinumą priešpastatyti žmonių siekimams.

„Jei duota būtinybė, tai duoti kaip jos pasekmė ir tie žmonių siekimai, kurie yra neišvengiami visuomenės vystymosi veiksniai.“ Žmonių siekimai neatmeta būtinumo, o patys jo sąlygojami. Žmonių veikla ir visuomeninio žmogaus tikslų atsiradimas yra būtinos ekonominio vystymosi, kuriame žmogaus poveikis vaidina aktyvų vaidmenį, eigos pasekmės.

Plechanovo knyga „Pagrindiniai marksizmo klausimai“ turi ne tik istorinę, bet ir gyvą, aktualią reikšmę. Ir mūsų dienomis „griaunamas“ Markso ir Engelso dialektinis materializmas, klastojamas istorinis materializmas „ekonominio“ materializmo dvasia, propaguojamos visuomeninės pažangos idealistinės koceptijos. Daugiau kaip prieš 50 metų parašyta G. Plechanovo knyga padeda demaskuoti ir šiuolaikinius buržuazinius sociologus bei marksistinės filosofijos reviduotojus.

V. Fomina

PAGRINDINIAI MARKSIZMO KLAUSIMAI¹

Marksizmas — tai ištisinė pasaulėžiūra. Trumpai kalbant, tai *šiuolaikinis materializmas*, sudarantis aukščiausią šių laikų išsivystymo pakopą *pažiūros į pasaulį*, kurios pagrindus yra padėjęs dar senovės Graikijoje Demokritas, o iš dalies Demokrito pirmtakai — Jonėnų mąstytojai: vadinamasis *hilozoizmas* yra ne kas kita, kaip naivusis *materializmas*. Svarbiausias nuopelnas, išvystant šiuolaikinį materializmą, be abejo, tenka Karlui Marksui ir jo draugui Fridrichui Engelsui. Šios pasaulėžiūros istorinė ir ekonominė pusės, t. y. vadinamasis *istorinis materializmas* ir su juo glaudžiai susijusi visuma *pažiūrų į politinės ekonomijos uždavinius, metodą bei kategorijas ir į ekonominę visuomenės, ypač kapitalistinės, vystymąsi*, buvo beveik išimtinai ištirtos Markso ir Engelso. Tai, ką tose srityse buvo atlikę jų *pirmtakai*, turi būti laikoma tiktai paruošiamuoju darbu, renkant kartais labai gausią bei vertingą, bet dar nesusistemintą, vienos minties neapimtą ir pagal savo tikrą reikšmę neįvertintą ir nepanaudotą medžiagą. Tai, kas šiose srityse atlikta Markso ir Engelso *pasekėjų* Europoje ir Amerikoje, tėra daugiau ar mažiau vykęs atskirų — tiesa, kartais nepaprastai svarbių — klausimų išvystymas. Štai kodėl ne tik „plačioji publika“, kuri ligi šiol dar niekuomet nebuvo priaugusi iki gilaus

filosofijos doktrinų supratimo, bet netgi žmonės, besilaikantieji ištikimais Markso ir Engelso pasekėjais, ir, be to, ne vien Rusijoje, o ir visame civilizuotame pasaulyje, „marksizmo“ terminu dažnai pažymi kaip tik vien dvi mūsų ką tik nurodytas šiuolaikinės materialistinės pasaulėžiūros puses. Šios dvi jo pusės tokiu atveju nagrinėjamos kaip kažkoks nuo „filosofinio materializmo“ visiškai nepriklausomas ir kone jam priešingas dalykas.* O kadangi šios dvi pusės, savavališkai išplėstos iš joms artimų ir jų teorinį pagrindą sudarančių pažiūrų bendros visumos, negali kyboti ore, tai jų išplėtimo operaciją įvykdžiusiems žmonėms savaime kyla reikalas — ir vėl visiškai savavališkai ir dažniausiai įtakoje filosofi-

* [Pastabos 1910 m. vokiškajam leidimui.] Mano bičiulis Viktoras Adleris visiškai teisingai pažymėjo straipsnyje, kurį jis paskelbė Engelso laidotuvių dieną, kad socializmas, kaip jį suprato Marksas ir Engelsas, yra ne vien ekonominis, bet ir universalus mokymas (cituoju pagal itališkąjį leidimą): *Federico Engels. L'Economia politica. Primi lineamenti di una critica dell'economia politica. Con introduzione e notizie bio-bibliografiche di Filippo Turati, Vittorio Adler e Carlo Kautsky e con appendice. Prima edizione italiana, pubblicata in occasione della morte dell'autore (5 agosto 1895), p. 12—17. Milano 1895. [F. Engelsas, Politinė ekonomija. Pagrindiniai politinės ekonomijos bruožai. Su Filipo Turačio, Viktoro Adlerio ir Karlo Kautskio įvadu bei bibliografinėmis pastabomis. Pirmasis itališkasis leidimas, skelbiamas autoriaus mirties (1895 metų rugpjūčio 5 d.) proga, p. 12—17. Milanai, 1895.]*². Bet juo teisingesnis yra šis socializmo, „kaip jį suprato Marksas ir Engelsas“, apibūdinimas, juo keistesnį įspūdį daro tai, kad Viktoras Adleris mano esant galima pakeisti šio „universalaus mokymo“ *materialistinį* pagrindą *kantiniu*. Ką tenka galvoti apie universalų mokymą, kurio filosofinis pagrindas nė kiek nėra susijęs su visa jo sandara? Engelsas rašė: „Marksas ir aš buvome bene vieninteliai žmonės, kurie iš vokiečių idealistinės filosofijos išgelbėjo sąmoningąją dialektiką ir perkėlė ją į materialistinį gamtos ir istorijos supratimą“ (žr. *F. Engelsas, Anti-Diuringas, Vilnius, 1958, p. 10*).³ Iš to darosi visiškai aišku, kad, nepaisant kai kurių šiuolaikinių savo pasekėjų, mokslinio socializmo tėvai buvo *sąmoningi materialistai* ne tik istorijos srityje, bet ir gamtos mokslų srityje.

nių nuotaikų, konkrečiu metu viešpataujančių *buržuazijos ideologų* tarpe — iš naujo „pagrįsti marksizmą“, sujungus jį su vienu ar kitu filosofu: su Kantu, su Machu, su Avenarijum, su Ostvaldu, o pastaruoju metu — su Josifu Dicgenu. Tiesa, Josifo Dicgeno filosofinės pažiūros atsirado visiškai nepriklausomai nuo buržuazinių įtakų ir žymiu mastu yra artimos Markso ir Engelso filosofinėms pažiūroms. Tačiau pastarosios yra nepalyginamai darnesnio ir turtingesnio turinio ir jau vien dėl to negali būti *papildytos*, o jas, gal būt, galima *popularizuoti*, panaudojant Dicgeno mokymą. Ligi šiol dar nebuvo mėginta „papildyti Marksą“ Tomu Akviniečiu. Bet visai nėra negalimas dalykas, kad, nepaisant neseniai paskelbtos popiežiaus enciklikos prieš modernistus⁴, katalikų pasaulis kada nors iškels iš savo tarpo mąstytoją, sugebantį įvykdyti šį teorinį žygdarbį.⁵

I

Įrodinėjant, kad reikia „papildyti“ marksizmą vienu ar kitu filosofu, paprastai remiamasi tuo, kad Marksas ir Engelsas niekur nebuvo išdėstę savo filosofinių pažiūrų. Tačiau toks argumentas mažai įtikinantis, jau nekalbant apie tai, kad jei šios pažiūros iš tikrųjų ir būtų likusios visiškai neišdėstytos, tatai dar neduotų jokie loginio pagrindo joms pakeisti pažiūromis pirmo pasitaikiusio mąstytojo, dažniausiai besilaikančio visiškai kitokio požiūrio. Reikia atsiminti, kad mes turime pakankamai literatūrinių duomenų, norėdami susidaryti teisingą Markso—Engelso filosofinių pažiūrų vaizdą.*

*Markso—Engelso filosofijai yra skirtas p. VI. *Verihos* darbas „Marx als Philosoph“. Bern und Leipzig I, „Marksas kaip filosofas“. Bernas ir Leipzigas] 1894, bet sunku įsivaizduoti kurį nors mažiau patenkinamą veikalą.

Galutinai susiformavusiu *pavidalu* šios pažiūros *gana išsamiai*, nors ir polemine forma, buvo išdėstytos Engelso knygos „Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft“* (yra keli vertimai į rusų kalbą) pirmojoje dalyje. To paties autoriaus puikioje brošiūroje „Liudwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie“** (mūsų išversta į rusų kalbą ir pridėtos pratarinė bei paaiškinamos pastabos; išleista p. Lvovičiaus)⁶ jau galutine forma išdėstytos pažiūros, sudarančios filosofinį marksizmo pagrindą. Brošiūros „Mokslinio socializmo išsivystymas“⁷ pratarinėje angliškajam vertimui (išversta į vokiečių kalbą ir išspausdinta pavadinimu „Über den historischen Materialismus“*** žurnale „Neue Zeit“⁸, 1892—1893, Nr. Nr. 1 ir 2) Engelsas trumpai, bet ryškiai apibūdino tas pačias pažiūras ir jų santykį su *agnosticizmu*. Kai dėl Markso, tai jo mokymo *filosofinei pusei* suprasti labai svarbu žinoti: pirma, *materialistinės dialektikos* apibūdinimą — skiriant ją nuo Hegelio *idealistinės* dialektikos — išdėstytą pratarinėje „Kapitalo“ I tomui (antrasis leidimas); antra, daugelį atskirų pastabų, prabėgomis padarytų tame pačiame tome. Tam tikru požiūriu labai esmingi taip pat yra kai kurie veikalo „Misère de la philosophie“**** (yra vertimas į rusų kalbą) puslapiai. Pagaliau, Markso—Engelso filosofinių pažiūrų *vystymosi procesas* pakankamai aiškiai matyti iš ankstyvųjų jų veikalų, kuriuos F. Meringas vėl išleido pavadinimu „Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx“***** ir t. t., Stuttgart 1902.

* [„Pono Eugenijaus Diuringo padarytas mokslo perversmas“].

** [„Liudvigas Feuerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga“].

*** [„Apie istorinį materializmą“].

**** [„Filosofijos skurdas“].⁹

***** [„Iš Karlo Markso literatūrinio palikimo“].¹⁰

Savo disertacijoje „Differenz der Demokritschen und Epikureischen Naturphilosophie“*, kaip ir kai kuriuose straipsniuose, kuriuos Meringas perspausdino minėtojo leidinio pirmajame tome, jaunasis Marksas išskyla mums dar kaip grynakraujis Hegelio mokyklos idealistas; o straipsniuose, dabar įdėtuose į tą patį tomą ir iš pradžių pasirodžiusiuose „Deutsch-französischen Jahrbüchern“**, jis — taip pat tuose pačiuose „Jahrbüchern“ bendradarbiavęs Engelsas — jau tvirtai laikosi Feuerbacho „humanizmo“*** požiūrio. Išėjusi 1845 metais ir dabar perspausdinta Meringo leisto leidinio II tome knyga „Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen

* [„Skirtumas tarp Demokrito natūrfilosofijos ir Epikuro natūrfilosofijos“].¹¹

** [„Vokiečių-prancūzų metraštis“].¹²

*** [„Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui“.] Markso filosofinių pažiūrų evoliucijai apibūdinti didelę reikšmę turi 1843 metų spalio 20 d. jo laiškas Feuerbachui. Kviesdamas Feuerbachą pasisakyti prieš Selingą, Marksas rašo: „Jūs kaip tik esate tinkamiausias tam reikalui žmogus, nes Jūs — *tiesioginė Selingo priešybė*. Selingo *nuoširdi jaunatviška mintis*, — turime pripažinti visa, kas gero yra mūsų priešininke, — kuriai įgyvendinti anaipol jis neturėjo jokių gabumų, išskyrus vaizduotę, jokios energijos, išskyrus garbės troškimą, jokios jaudinančios priemonės, išskyrus opijų, jokio organo, išskyrus lengvai suerzinamą moters jautrumą — ši nuoširdi jaunatviška Selingo mintis, kuri liko jam fantastine jaunatviška svajone, Jums pasidarė tiesa, tikrove, rimtu drąsų reikalu. Todėl Selingas yra Jūsų *išankstinė karikatūra*, ir vos tik tikrovė pasireiskia prieš karikatūrą, pastaroji turi išsisklaidyti kaip rūkas. Todėl aš laikau Jus būtinu, natūraliu jų didenybių — gamtos ir istorijos — pašauktu Selingo priešininku. Jūsų kova su juo yra tikrosios filosofijos kova prieš tariamą filosofiją“. K. Grün „Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass“. I Band, S. 361, Leipzig und Heidelberg 1874. [K. Griunas, „Liudvigas Feuerbachas jo laiškuose ir veikaluose“. Leipziger ir Heidelbergas, 1874, t. I, p. 361].¹³ Sutinkamai su tuo Marksas, matyti, suprato „Selingo jaunatvišką mintį“ materialistinio monizmo prasme. Tačiau, kaip matyti iš jo atsakymo Marksui, Feuerbachas nepritarė šiai Markso minčiai. Jis mano, kad jau pirmuosiuose savo veikaluose Selingas

Kritik“* rodo mums, kad abu jos autoriai, t. y. ir Marksas, ir Engelsas, padarė kelis žymius žingsnius Feuerbacho filosofijos *tolesnio išvystymo* prasme. Kuria kryptimi jie vystė tą filosofiją, matyti iš tų vienuolikos *tezių apie Feuerbachą*, kurias Marksas parašė 1845 metų pavasarį; jos buvo Engelso išspausdintos kaip priedas prie aukščiau minėtos brošiūros „L. Feuerbachas“. ¹⁵ Žodžiu, medžiagos čia esama pakankamai,— reikia tik mokėti ja naudotis, t. y. reikia būti pasiruošusiam ją suprasti. Šiuolaikiniai gi skaitytojai kaip tik ir nėra pasiruošę ją suprasti, todėl ir nemoka ja naudotis.

Kodėl taip yra? Dėl daugelio priežasčių. Viena iš svarbiausių priežasčių yra ta, kad, pirma, dabar labai mažai *žinoma Hegelio filosofija*, be ko sunku įvaldyti Markso metodą, antra, visai nepakankamai yra *susipažinta su materializmo istorija*, o to nesant, negalima šių laikų skaitytojams aiškiai suprasti mokymo Feuerbacho, kuris buvo betarpiškas filosofinis Markso pirm-takas ir žymiu mastu paruošė filosofinį pagrindą to, ką galima pavadinti Markso—Engelso pasaulėžiūra.

Feuerbacho „humanizmas“ dabar paprastai vaizduojamas kaip kažkoks labai neaiškus ir neapibrėžtas dalykas. F. Langė, kuris labai daug pasidarbavo, kad „plačiojoje visuomenėje“ ir mokslininkų tarpe pasklistų visiškai neteisinga pažiūra į materializmo esmę ir jo istoriją, visiškai nenori pripažinti Feuerbacho „humanizmo“ materialistiniu mokymu. ¹⁶ F. Langės pavyzdžiu šiuo atžvilgiu seka beveik visi, kurie Rusijoje ir užsienyje rašė apie Feuerbachą. Kaip matyti, tos pažiūros įtakos neišvengė ir P. Berlynas, vaizduojąs Feuerbacho

„tikslai paverčia *minties* idealizmą *vaizduotės* idealizmu, daiktams jis priskiria tiek pat mažai realumo, kiek ir „aš“, tik su tuo skirtumu, kad tai buvo kita regimybė, kad į apibrėžto „aš“ vietą jis pastatė neapibrėžtą Absoliutybę ir suteikė idealizmui panteistinį atspalvį“ (ten pat, p. 402).

* I., Šventoji šeima, arba kritinės kritikos kritika“ I. ¹⁴

„humanizmą“ kažkokiu „negrynu“ materializmu.* Pripažįstame, kad mums ne visai aišku, kaip į šį klausimą žiūri F. Meringas, geriausias — tarp kitko, bene vienintelis — filosofijos žinovas Vokietijos socialdemokratų tarpe. Bet užtat mums visiškai aišku, kad Marksas ir Engelsas laikė Feuerbachą kaip tik materialistu. Tiesa, Engelsas nurodo Feuerbacho nenuoseklumą; bet tai nė kiek nekliudo jam pripažinti *grynai materialistiniais pagrindinius* jo filosofijos *teiginius*.** Bet kitaip ir negali žiūrėti į tuos teiginius žmogus, kuris pasistengė gerai juos išstudijuoti.

II

Visa tai sakydami, puikiai žinome, kad didžiai rizikuojame nustebinti daugelį ir daugelį iš mūsų skaitytojų. Bet to nebijome, nes teisus buvo senovės mąstytojas, pasakęs, kad nusistebėjimas yra filosofijos motina. O kad mūsų skaitytojai neliktų, taip sakant, nusistebėjimo stadijoje, mes visų pirma rekomenduosime jiems paklausti save, ką, tikrai sakant, norėjo

* Žr. jo įdomią knygą «Германия накануне революции 1848 г.». СПб., 1906, стр. 228—229.

** [Pastaba 1910 m. vokiškajam leidimui.] Engelsas rašė: „Feuerbacho išsivystymo kelias yra hegelininko, — tiesa, visiškai ortodoksiniu hegelininku jis niekuomet nebuvo, — išsivystymo į materializmą kelias. Tam tikroje šio išsivystymo pakopoje jis visiškai nutraukė ryšius su idealistine savo pirmtako sistema. Su neįveikiama jėga jį pagaliau apvaldė supratimas, kad Hegelio „absoliutinės idėjos“ praamžinas buvimas, „loginių kategorijų buvimas iki pasaulio atsiradimo“ yra ne kas kita, kaip tik fantastinė liekana tikėjimo į nežemišką kūrėją; kad tas medžiaginis, jutimais suvokiamas pasaulis, kuriam mes patys priklausome, yra vienintelis tikras pasaulis ir kad mūsų sąmonė ir mąstymas, kad ir kokie jie atrod tų antjutiminiai, tėra medžiaginio, kūninio organo, smegenų produktas. Materija nėra dvasios produktas, o dvasia tėra tiktai aukščiausiasis materijos produktas. Tai, žinoma, yra grynas materializmas“. Ludwig Feuerbach“, S. 17—18, Stuttgart 1907. [„Lliudvigas Feuerbachas“, p. 17—18, Štutgartas, 1907].¹⁷

reikšti Feuerbachas, kuomet, apmesdamas negausiais, bet ryškiais žodžiais savo filosofinį curriculum vitae*, jis rašė: „Dievas buvo mano pirmoji mintis, protas — antroji, o žmogus — trečioji ir paskutinė mintis“.¹⁸ Mes teigiame, kad šis klausimas buvo neabejotinai išsprendžiamas šiais reikšmingais to paties Feuerbacho žodžiais: „Ginče tarp materializmo ir spiritualizmo... kalbama apie žmogaus galvą; ... sužinoję, kas yra toji materija, iš kurios susidariusios smegenys, mes netrukus turėsime aiškią pažiūrą ir apie bet kurią kitą materiją, apie materiją apskritai.“** Kitoje vietoje jis sako, kad jo „antropologija“, t. y. „humanizmas“, reiškia vien tik tatau, jog žmogus savo paties esmę, savo paties dvasią laiko dievu.*** Ir, kaip jis pastebi, šis „antropologinis“ požiūris jau nesvetimas Dekartui****. Ką gi visa tai reiškia? Tai reiškia, kad savo filosofinių samprotavimų išeities tašku Feuerbachas paėmė „žmogų“ *tiktai dėl to*, jog, remdamasis tuo požiūriu, jis tikėjosi greičiau prieiti tikslą, kurio esmė buvo susidaryti teisingą pažiūrą į materiją apskritai ir į jos santykį su „dvasia“. Vadinasi, čia turime reikalą su *metodologine priemone*, kurios reikšmę sąlygojo laiko ir vietos aplinkybės, t. y. tuometinių mokslininkų ir šiaip išsimokslusių vokiečių įprastinė galvosena*****, *o visiškai ne kažkokia pasaulėžiūros ypatybė*.*****

* [pažodžiui: gyvenimo apytaka].

** „Ueber Spiritualismus und Materialismus“. Werke, X, 129. [„Apie spiritualizmą ir materializmą“. Raštai, X, 129.]¹⁹

*** Werke [Сочинения], IV, 249.²⁰

**** Ten pat, tas pats puslapis.

***** Feuerbachas pats labai gerai sako, kad bet kurios filosofijos *pradžią* apsprendžia ankstesnis filosofinės minties būvis (Werke [Сочинения], II, 193).²¹

***** [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] F. Langė teigia: „Tikrasis materialistas bus visuomet linkęs nukreipti savo žvilgsnį į visą išorinės gamtos visumą ir tyrinėti žmogų tik kaip bangą medžiagos amžino judėjimo vandenynė. Materialistui žmogaus pri-

Jau iš mūsų pacituotų Feuerbacho žodžių apie „žmogaus galvą“ matyti, kad tuo metu, kada jis rašė šiuos žodžius, „materijos, iš kurios susidaro smegenys“, klausimas buvo jo išspręstas „grynai“ materializmo prasme. Ir šį jo skelbiamą klausimo išsprendimą taip pat permė Marksas ir Engelsas. Jis buvo padėtas jų pačių filosofijos pagrindu, kas visiškai aiškiai matyti iš jau ne kartą paminėtų Engelso veikalų „Liudvigas Feuerbachas“ ir „Anti-Diuringas“. Štai kodėl mes turime arčiau susipažinti su šiuo sprendimu; jį nagrinėdami, mes tuo pačiu metu studijuosime *filosofinę marksizmo pusę*.

gimtis yra tik ypatingas bendrosios fiziologijos atvejis, kaip mąstymas tėra vien ypatingas atvejis fizinių gyvybinių procesų grandinėje.“ „Geschichte des Materialismus“, 2. Band, S. 74, Leipzig 1902. [„Materializmo istorija“, t. 2, p. 74, Leipcigas, 1902.]²² Bet ir Teodoras Dezami savo „Code de la Communauté“ (Paris 1843) [„Bendrumo kodeksas“ (Paryžius, 1843)] taip pat remiasi žmogaus prigimtimi (žmogaus organizmu), ir, nepaisant to, niekas neabejoja, kad jis laikosi XVIII šimtmečio prancūzų materializmo pažiūrų. Beje, Langė visiškai nemini Dezami, tuo tarpu kai Marksas priskiria jį prie prancūzų komunistų, kurių komunizmas buvo moksliškesnis, negu, pavyzdžiui, Kąbės komunizmas. „Dezami, Gėjus ir kiti, panašiai, kaip Ovenas, vysto *materializmo* teoriją kaip *realiojo humanizmo* teoriją ir kaip *logišką komunizmo* pagrindą.“ Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle, 2. Band, S. 240. [Iš K. Markso, F. Engelso ir F. Lasalio literatūrinio palikimo, t. 2, p. 240.]²³ Tuo tarpu, kai Marksas ir Engelsas rašė cituotą veikalą („Šventąją šeimą“), jie dar skirtingai vertino Feuerbacho filosofiją. Marksas vadino ją „su humanizmu sutampančiu materializmu“: „Kaip Feuerbachas buvo su humanizmu sutampančio *materializmo* reiškėjas *teorijoje*, taip prancūzų ir anglų *socializmas* ir komunizmas buvo šio materializmo reiškėjai *praktikoje*.“²⁴ Marksas apskritai žiūrėjo į materializmą kaip į būtiną teorinį komunizmo ir socializmo pagrindą. Engelsas, priešingai, laikėsi tos pažiūros, kad Feuerbachas visiems laikams baigė su senu spiritualizmo ir materializmo priešpastatymu (ten pat, p. 232 ir 196).²⁵ Vėliau, kaip matėme, jis taip pat pažymi Feuerbacho filosofijos vystymesi evoliuciją iš idealizmo į materializmą.

Savo straipsnyje „Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie“*, pasirodžiusiame 1842 metais ir, kaip iš viso matyti, stipriai paveikusiame Marksą, Feuerbachas sako, kad „tikrasis mąstymo santykis su būtimi yra toks: būtis — *subjektas*, mąstymas — *predikatas*. Būtis sąlygoja mąstymą, o ne mąstymas būtį. Būtis sąlygoja pati save. . . turi savo pagrindą pati savyje.“**

Sita pažiūra į būties santykį su mąstymu, kurią Marksas ir Engelsas paėmė *materialistinio istorijos aiškinimo* pagrindu, buvo svarbiausias rezultatas tos Hegelio idealizmo kritikos, kurią svarbiausiais bruožais dar buvo baigęs Feuerbachas ir kurios išvadas galima išdėstyti keliais žodžiais.

Feuerbachas priėjo išvadą, kad Hegelio filosofija pašalino prieštaravimą tarp būties ir mąstymo, kas ypač reljefiškai išryškėjo Kanto pažiūrose. Tačiau, Feuerbacho nuomone, ji pašalino šį prieštaravimą, *tebelikdama jame*, t. y. *viename iš jo elementų* ir būtent — *mąstyme*. Hegeliui *mąstymas ir yra būtis*: „Mąstymas — subjektas; būtis — predikatas.“*** Išeina, kad Hegelis — ir idealizmas apskritai — pašalino prieštaravimą, *tik pašalindami vieną iš jo sudėtinių elementų, t. y. būtį, materiją, gamtą*. Tačiau pašalinti vieną iš prieštaravimo elementų visiškai nereikia išspręsti šį prieštaravimą. „Hegelio mokymas, kad gamta „*laikoma*“ idėja, tėra tiktai į filosofinę kalbą išverstas teologinis mokymas, kad gamtą sukūręs dievas, tikrovę, materiją — abstrakti, nemateriali būtybė.“**** Ir tai tinka ne tik Hegelio abso-
liučiajam idealizmui. Kanto transcendentaliajam idealizmui, pasak kurio išorinis pasaulis gauna savo dėsnius iš intelekto, o ne intelektas iš išorinio pasaulio, yra glaudžiausiai susijęs su teologine pažiūra, kad dievo išmintis

* [„Preliminarinės tezės filosofijos reformai“].

** Werke [Сочинения], II, 263.²⁶

*** Werke [Сочинения], II, 261.²⁷

**** Werke [Сочинения], II, 262.²⁸

padiktavusi pasauliui jo dėsnius.* *Idealizmas nenusta-
to būties ir mąstymo vienybės* ir negali jos nustatyti; *jis
ją nutraukia*. Idealistinės filosofijos išeities taškas —
„aš“ kaip pagrindinis filosofijos principas — yra visiškai
klaidingas. Tikrosios filosofijos išeities taškas turi
būti ne „aš“, o „aš“ — ir — „tu“. Tiktai šis išeities taš-
kas įgalina visiškai teisingai suprasti santykį tarp mąs-
tymo ir būties, subjekto ir objekto. „Aš“ esu „aš“ pa-
čiam sau ir tuo pačiu metu — „tu“ kitam.³⁰ „Aš“ —
subjektas ir tuo pačiu metu *objektas*. Ir, be to, reikia
pažymėti, kad aš — ne toji abstrakti būtybė, kuria ope-
ruoja idealistinė filosofija. Aš — *tikroji* būtybė; mano
kūnas priklauso mano *esmei*, dar daugiau — mano kū-
nas, kaip visybė, ir yra mano aš, mano tikroji esmė.
Mąsto ne abstrakti būtybė, o kaip tik ši tikroji būtybė,
šis kūnas. Vadinasi, priešingai tam, ką teigia idealistai,
tikroji materialinė būtybė pasirodo subjektas, o mąsty-
mas — predikatu. Tai ir yra vienintelis galimas priešta-
rāvimo tarp būties ir mąstymo išsprendimas, kuriam
pasiekti taip veltui vargo idealizmas. Šiuo atveju *nepa-
šalinamas* nė vienas iš prieštaravimo elementų, jie abu
išlieka, atskleiddami tikrąją savo *vienybę*. „Kas man,
arba subjektyviai, yra grynai dvasinis, nematerialus,
nejutiminis aktas, tai savaime, objektyviai, yra mate-
rialus, jutiminis taškas.“**

Atkreipkite dėmesį, kad, tai sakydamas, *Feuerbachas
suartėja su Spinoza*, kurio filosofiją jis, didžiai pritar-
damas, dėstė jau tuo metu, kai tik pradėjo aiškėti jo
paties traukimasis nuo idealizmo, t. y. kai jis rašė savą
naujosios filosofijos istoriją.*** 1843 metais jis savo

* Werke [Сочинения], II, 295.²⁹

** Werke [Сочинения], II, 350.³¹

*** [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Jau tuo metu
Feuerbachas parašė šias puikias eilutes: „Nepaisant viso priešin-
gumo tarp praktinio, bet kurią spekuliaciją neigiančio, realizmo
vadinamojo sensualizmo sistemose ir anglų bei prancūzų materia-

„Grundsätze“* labai tiksliai pažymėjo, kad *panteizmas yra teologinis materializmas*, teologijos neigimas, besilaikantis teologinio požiūrio. Tas *materializmo* suplakimas *su teologija* sudarė Spinozos nenuoseklumą, kuris tačiau nesutrukdė jam rasti „teisingą, bent savo metui, išraišką naujosios epochos materialistinėms sąvokoms.“ Todėl Feuerbachas vadina Spinozą „naujųjų laisvųjų mąstytojų ir materialistų Moze.“** 1847 metais Feuerbachas klausia: „Kas gi yra, atidžiai išnagrinėjus, tai, ką Spinoza logiškai ar metafiziškai vadina *substancija*, o teologiškai — *dievu*?“ Ir į šį klausimą jis kategoriškai atsako: „Ne kas kitas, kaip gamta“.³³ Svarbiausiu spinozizmo trūkumu jis laiko tai, kad „jutiminė antiteologinė gamtos esmė jo pažiūrose įgauna abstrakčios metafizinės esybės pavidalą.“ Spinoza pašalino dievo ir gamtos dualizmą, nes jis paskelbė, kad gamtos veiksmas esą dievo veiksmas. Bet kaip tik dėl to, kad gamtos veiksmas jis laiko dievo veiksmu, dievas jo veikaluose lieka kažkokia atskira nuo gamtos esybe, sudarančia jos pagrindą. Dievas vaizduojamas subjektu, gamta — predikatu. Galutinai išsivadavusi iš teologijos padavimų, filosofija turi pašalinti šį svarbų savo esmės teisingos Spinozos filosofijos trūkumą. „Šalin šį prieštaravimą! — sušunka Feuerbachas. — Ne *Deus sive Natura*, bet *aut Deus aut Natura**** yra tiesos parolis.“****

lizmo ir *vīso* Spinozos dvasios, jie vis dėlto turi savo *paskutinį* pagrindą toje pažiūroje į *materiją*, Spinozos, kaip metafiziko, išdėstytoje garsiajame teiginyje: „materija neigia dievą“. (K. Grün, L. Feuerbach, I, S. 324—325. [K. Griunas, L. Feuerbachas, I, p. 324—325.])

* [„Pagrinduose“].

** Werke [Сочинения], II, 291.³²

*** Ne dievas arba gamta, bet arba dievas, arba gamta.

**** Werke [Сочинения], II, 350.³⁴

Vadinasi, Feuerbacho „humanizmas“ pasirodo esąs ne kas kita, kaip spinozizmas, išsivadavęs iš jo teologinio priedėlio. Ir kaip tik požiūrį šio spinozizmo, kurį Feuerbachas atpalaidavo nuo jo teologinio priedėlio. paėmė, atsisakydami nuo idealizmo, Marksas ir Engelsas.

Bet atpalaiduoti spinozizmą nuo jo teologinio priedėlio reiškė atskleisti jo tikrąjį, *materialistinį* turinį. Taigi Markso—Engelso spinozizmas ir buvo naujausiu materializmu.*

Toliau. Mąstymas — ne būties *priežastis*, o jos *pasekmė*, arba, tiksliau tariant, jos *savybė*. Feuerbachas sako: „Folge und Eigenschaft.“** Aš juntų ir mąstau visiškai ne kaip subjektas, priešingas objektui, o kaip *subjektas-objektas*, kaip tikroji, materiali būtybė. „Ir objektas man yra ne tik juntamas objektas, bet taip pat mano egzistavimo pagrindas, būtina sąlyga.“³⁶ Objektyvusis pasaulis yra ne tik už manęs; jis taip pat yra manyje, mano paties kūne.*** Žmogus yra tiktai gamtos dalis, būties dalis; todėl nėra vietos prieštaravimui tarp jo mąstymo ir būties. Erdvė ir laikas egzistuoja ne tik mąstymui. Jie yra taip pat būties formos. Jie — mano stebėjimo formos. Bet jie yra tokie vien dėl

* [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] „Sventojoje šeimoje“ (2. Band des Nachlasses [2 том „Наследия“]) Marksas pažymi: „Hegelio „Filosofijos istorija“ prancūzų materializmą vaizduoja kaip Spinozos substancijos *realizavimą*“ (S. 240).³⁵

** [„Pasekmė ir savybė“].

*** [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] „Kaip mes pažįstame išorinį pasaulį? Kaip mes pažįstame *vidinį* pasaulį? Mes gi neturime mums kitų priemonių, negu kitiems! Argi aš žinau ką nors apie save be jutimų pagalbos? Ar aš egzistuoju, jei ne egzistuoju už savęs, t. y. už savo vaizdinio? Bet iš kur aš žinau, kad egzistuoju? Bet iš kur aš žinau, kad aš egzistuoju ne vaizdinyje, o jutiškai, tikroviškai, jeigu aš nesuvokiu savęs jutimais?“ (Feuerbacho „Nachgelassene Aphorismen“ [„Pomirtiniai aforizmai“] Griuno knygoje, II, S. 311, [II, p. 311]).

to, kad aš pats esu būtybė, gyvuojanti laike ir erdvėje, ir kad aš juntų ir jaučiu tik, kaip tokia būtybė. Apskri- tai būties dėsniai kartu yra ir mąstymo dėsniai.³⁷

Taip kalbėjo Feuerbachas.* Ir tą patį, nors kartais ir kitais žodžiais, kalbėjo Engelsas savo polemikoje su Diuringu.** Jau iš to matyti, kokia svarbi Feuerbacho filosofijos dalis visiems laikams įėjo į Markso ir Engel- so filosofiją.

Jeigu Marksas savo materialistinę istorijos aiškini- mą pradėjo vystyti nuo *Hegelio teisės filosofijos* kriti- kos, tai jis galėjo šitaip pasielgti *tikrai dėl to*, kad dar Feuerbachas buvo užbaigęs *Hegelio spekuliatyvinės fi- losofijos* kritiką.

Netgi *kritikuodamas* savo tezėse Feuerbachą, Mark- sas neretai vysto ir papildo jo mintis. Štai pavyzdys iš „gnoseologijos“ srities. Feuerbacho žodžiais tariant, prieš *galvodamas* apie daiktą, žmogus pats *yra jo vei- kiamas, stebi, junta jį*.

Marksas turi galvoje šią Feuerbacho mintį, sakyda- mas: „Viso ligšiolinio materializmo — įskaitant ir feuer- bachinį — pagrindinis trūkumas yra tas, kad daiktas, tikrovė, jutimingumas imamas tik *objekto* forma, arba *stebėjimo* forma, o ne kaip *žmogaus jutiminė veikla, praktika*, ne subjektyviai.“³⁹ Šiuo materializmo trūku- mu, sako toliau Marksas, paaiškinama ta aplinkybė,

* Werke [Сочинения], II, 334 ir X, 186—187.

** [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Čia mes ypač rekomenduojam skaitytojo dėmesiui tą Engelso mintį („Anti-Diur- inge“), kad išorinės gamtos dėsniai ir dėsniai, kurie tvarko kūni- nę ir dvasinę žmogaus būtį, sudaro „dvi dėsnių klases, kurias mes daugių daugiausia tegalime vieną nuo kitos atskirti savo vaizduo- tėje, bet anaip tol ne tikrovėje“ (S. 112—113).³⁸ Tai tas pats *mo- kymas apie būties ir mąstymo, objekto ir subjekto vienybę*. Apie erdvę ir laiką žiūrėk nurodyto veikalo pirmosios dalies penktąjį skyrių. Iš to skyriaus matyti, kad erdvė ir laikas Engelsui, kaip ir Feuerbachui, buvo ne tik stebėjimo formos, bet ir būties formos (S. 41—42).

kad Feuerbachas savo veikale „Krikščionybės esmė“¹ kaip tikrąją žmogaus veiklą nagrinėja tikrai teorinę veiklą. Kitais žodžiais tariant, tai galima išreikšti taip: Feuerbachas nurodo, kad mūsų *aš* pažįsta *objektą, tik būdamas jo veikiamas*.^{*} Marksas gi prieštarauja: mūsų *aš* pažįsta objektą, *iš savo pusės veikdamas jį*. Markso mintis visiškai teisinga; dar *Faustas pasakė*: „*Pirmiausia veiksmas buvo*.“ Žinoma, Feuerbachui apginti galima pasakyti, kad, juk *mums veikiant* daiktus, mes jų savybes pažįstame tikrai tiek, kiek jie iš savo pusės veikia mus. Abiem atvejais *pojūtis* eina pirma *mąstymo*, abiem atvejais mes pirmiau *juntame* jų savybes, o jau paskui *galvojame* apie jas. Bet Marksas ir neneigė to. Jam buvo svarbu ne tas neginčijamas faktas, kad *pojūtis* eina pirma *mąstymo*, o tai, kad žmogų skatina mąstyti daugiausia tie pojūčiai, kuriuos jis turi, pats veikdamas išorinį pasaulį. Kadangi šį poveikį išoriniam pasauliui jam diktuoja kova dėl savo būvio, tai Markso pažinimo teorija glaudžiai siejasi su jo materialistine pažiūra į kultūrinę žmonijos istoriją. Neveltui tas pats mąstytojas, kuris nukreipė prieš Feuerbachą mus čia dominančią tezę, parašė savo „Kapitalo“ pirmajame tome: „veikdamas išorinę gamtą ir ją keisdamas, jis tuo pačiu metu keičia ir savąją prigimtį.“ Visa gili šio teiginio prasmė iškyla, tikrai remiantis Markso pažinimo teorija. Ir mes dar pamatysime, kaip smarkiai šią jo teoriją patvirtina kultūros vystymosi istorija ir netgi, tarp kitko, kalbos mokslas. Tačiau vis dėlto reikia pripažinti, kad Markso gnoseologija tiesiausiai kyla iš Feuerbacho gnoseologijos arba, jeigu norite, kad ji, tikriaus tariant, ir yra Feuerbacho gnoseologija, tikrai pagilinta, Marksui įnešus į ją genialią pataisą.

^{*} „Dem Denken,— sako jis,— geht das Sein voran; ehe du die Qualität denkst, fühlst du die Qualität“. Werke [Сочинения], II, 253. (Būtis eina pirma mąstymo; prieš pažindamas kokybę, tu ją junti.)⁴⁰

Tarp kitko pridursime, kad šią genialią pataisą buvo padiktavusi „laiko dvasia“. Šiame siekime pažvelgti į sąveiką tarp objekto ir subjekto kaip tik iš tos jos pusės, iš kurios subjektas pasirodo *aktyviai*, pasireiškė visuomenės nuotaikos to laikotarpio, kuriuo formavosi Markso—Engelso pasaulėžiūra.* 1848 metų revoliucija jau tuo metu buvo ne už kalnų. . .

III

Mokymas apie subjekto ir objekto, mąstymo ir būties vienybę, vienodu mastu savybingas tiek Feuerbachui, tiek ir Marksui—Engelsui, buvo taip pat XVII ir XVIII šimtmečių įžymiausių materialistų mokymas.

Kitoje vietoje** parodėme, kad Lametri ir Didro — nors, reikia pridurti, kiekvienas savo atskiru keliu — susikūrė tokią pasaulėžiūrą, kuri buvo „spinozizmo atmaina“, t. y. spinozizmas, išsivadavęs iš teologinio priedėlio, kuris iškreipė jo tikrąjį turinį; būtų lengva parodyti, kad, kiek yra kalbama apie subjekto ir objekto vienybę, Hobsas taip pat labai artimas Spinozai. Bet taip elgdamiesi, mes būtume nuklydę per daug toli, ir tai daryti nėra būtino reikalo. Vargu ar skaitytojui nebus įdomiau konstatuoti, kad kiekvienas natūralistas, kuris bent kiek tyrinėja mąstymo santykį su būtimi, dabartiniu metu prieina jų vienybės mokymą, su kuriuo susipažinome, nagrinėdami Feuerbacho pažinimo teoriją.

* [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Feuerbachas pasakė apie savo filosofiją: „Mano filosofija negali būti išsemta plunksna, ji neranda vietos popieriuje“. Tačiau šitas teiginys jam turėjo tikrai teorinę prasmę. Toliau jis pareiškia: „Nes jai — t. y. Feuerbacho filosofijai — tikrybė yra ne tai, kas buvo pergalgota, o tai, kas buvo ne vien pergalgota, bet pamatyta, išgirsta ir įsijausta“ (Nachgelassene Aphorismen [„Pomirtiniai aforizmai“], Griuno knygoje, II, S. 306. [II, p. 306]).

** Žr. straipsnį „Bernšteinas ir materializmas“ rinkinyje „Mūsų kritikų kritika.“⁴¹

Kuomet Hekslis rašė: „Mūsų laikais niekas iš tų, kurie yra šiuolaikinio mokslo lygyje ir pažįsta faktus, nesuabejos tuo, kad psichologijos pagrindų reikia ieškoti nervų sistemos fiziologijoje“ ir kad vadinamoji dvasinė veikla „yra smegenų funkcijų visuma“*, jis išreiškė kaip tik tai, ką buvo kalbėjęs Feuerbachas, tik su tais žodžiais jis siejo žymiai mažiau aiškas sąvokas ir kaip tik dėl to, kad jo su tais žodžiais siejamos sąvokos buvo kur kas mažiau aiškos, jis galėjo mėginti ką tik mūsų nurodytą jo pažiūrą sujungti su Jumo filosofiniu skepticizmu.**

Lygiai taip pat ir Hegelio „monizmas“, kuris buvo sukėlęs tiek daug triukšmo, yra ne kas kita, kaip grynai materialistinis — ir, iš esmės, artimas Feuerbacho skelbiamam — mokymas apie subjekto ir objekto vienybę. Tačiau Hegelis buvo labai silpnai susipažinęs su materializmo istorija ir dėl to jis laiko reikalinga kovoti su jo „vienpusiškumu“, tuo tarpu kai jam reikėtų padirbėti, išstudijuojant jo pažinimo teoriją tuo pavidalu, kokį ji įgavo Feuerbacho ir Markso filosofijoje: tatau apsaugotų jį patį nuo daugelio suklydimų ir vienpusiškumų, palengvinančių jo priešininkams kovoti prieš jį filosofijos srityje.

Visiškai arti naujausio materializmo — Feuerbacho—Markso—Engelso materializmo — prieina Augustas Forelis įvairiuose savo veikuose, pavyzdžiui, pranešime „Gehirn und Seele“***, kurį jis padarė Vokietijos gamtininkų ir gydytojų 66-tajame suvažiavime Vienoje (1894 m. rugsėjo 26 d.).**** Vietomis Forelis ten

* „Hume, sa vie, sa philosophie“, p. 108. [„Jumas, jo gyvenimas, jo filosofija“, p. 108].

** Ten pat, p. 110.

*** [„Smegenys ir siela“].⁴²

**** Plg. taip pat jo knygos „L'âme et le système nerveux. Hygiène et pathologie“, Paris, 1906 trečiajame skyriuje. [„Siela ir nervų sistema, Higiena ir patologija“, Paryžius, 1906.]

skelbia ne tik mintis, labai panašias į Feuerbacho mintis, bet — kas tiesiog stebina — savo argumentus išdėsto kaip tik taip, kaip Feuerbachas dėstė savo argumentaciją. Forelio žodžiais tariant, kiekviena nauja diena mums pateikia įtikinamų įrodymų, kad psichologija ir smegenų fiziologija tėra vien du skirtingi būdai „tam pačiam daiktui“ tyrinėti. Skaitytojas nėra pamiršęs tuo pačiu klausimu Feuerbacho identiškos pažiūros, kurią esame aukščiau pateikę. Šią pažiūrą galima čia papildyti tokiu samprotavimu: „Aš esu,— sakė Feuerbachas,— psichologinis objektas sau pačiam, bet fiziologinis objektas kitiems“*. Svarbiausia Forelio mintis galiausiai suvedama į teiginį, kad sąmonė yra „vidinis smegenų veiklos refleksas“**. O tai jau grynai materialistinė pažiūra.

Įvairių įvairiausių rūšių bei atmainų idealistai ir kantininkai, atsikirsdami materialistams, teigia, kad mums betarpiškai duota kaip tik vien *psichinė* pusė tų reiškinių, apie kuriuos kalbama Forelio ir Feuerbacho veikaluose. Šitą atsikirtimą ypatingai ryškiai yra suformulavęs Šelingas, sakydamas, kad „dvasia visiems laikams liks sala, į kurią be šuolio neįmanoma patekti iš materijos srities.“⁴⁴ Forelis tai puikiai žino, bet jis įtikinamai įrodo, kad mokslas būtų tiesiog neįmanomas, jeigu mes būtume rimtai pasiryžę neišeiti už tos salos ribų. „Kiekvienas žmogus,— sako jis,— turėtų vien tik savo subjektyvizmo psichologiją (hätte nur die Psychologie seines Subjectivismus)... ir tiesiog turėtų suabejoti išorinio pasaulio ir kitų žmonių egzistavimu.“***

* Werke [Сочинения], II, 348—349.⁴³

** „Die psychischen Fähigkeiten der Ameisen“ etc., München 1901, S. 7 [„Psichiniai skruzdėlių gabumai“ ir t. t., Miunchenas, 1901, p. 7].

*** „Die psychischen Fähigkeiten der Ameisen“ etc., München 1901, S. 7 [„Psichiniai skruzdėlių gabumai“ ir t. t., Miunchenas, 1901, p. 7—8.]

Tačiau toks abejojimas yra nesąmonė.* „Išprotavimas pagal analogiją, natūrali mokslinė indukcija, mūsų penkių išorinių jūtimų patyrimo palyginimas įrodo mums kitų žmonių išorinio pasaulio ir tų žmonių psichologijos egzistavimą. Lygiai taip pat jie mums įrodo kad lyginamoji psichologija, gyvulių psichologija, pagaliau mūsų pačių psichologija būtų likusi mums nesuprantama ir kupina prieštaravimų, jeigu mes būtume tyrinėję be sąryšio su mūsų smegenų veikla; pirmiausia ji pasirodytų prieštaraujanti energijos išsilaikymo dėsniui.“**

Feuerbachas ne tik atskleidžia prieštaravimus, į kuriuos neišvengiamai patenka materialistinį požiūrį paneigiantieji žmonės, bet ir rodo, kuriuo būdu idealistai patenka į savo „salą“. Jis sako: „Aš esu aš sau pačiam ir *tu* kitam. Bet toks aš esu tiktai kaip juntanti (t. y. materialinė.— *G.P.*) būtybė. O abstraktus intelektas izoliuoja šią būtį sau, kaip substanciją, atomą, aš, dievą; todėl būties sau sąryšis su būtimi kitam Feuerbacho pažiūrose yra savavališkas. Tai, ką aš mąstau be jutiminumo (ohne Sinnlichkeit), mąstoma už bet kurio

* [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Dar daugiau, grįžęs iš ištremimo, Černyševskis paskelbė straipsnį „Žmogiškojo žinojimo pobūdis.“⁴⁵ Jame jis sąmojingai įrodo, kad dėl išorinio pasaulio egzistavimo abejojantis žmogus turi suabejoti dėl savo paties egzistavimo. Černyševskis buvo ir visiems laikams liko ištikimas Feuerbacho pasekėjas.⁴⁶ Pagrindinė jo straipsnio mintis gali būti išreikšta šiais Feuerbacho žodžiais: „Aš skiriuosi nuo daiktų ir būtybių už manęs ne dėl to, kad aš save skiriu nuo jų, bet aš save skiriu dėl to, kad fiziškai, organiškai, tikrai skiriuosi nuo jų. Sąmonė suponuoja būtį, yra tiktai įsisąmoninta būtis, egzistuojanti kaip įsisąmonintas, įsivaizduojamas dalykas.“ (Nachgelassene Aphorismen [„Pomirtiniai aforizmai“], Griuno knygelė, II, S. 306. [II, p. 306.]

** „Die psychischen Fähigkeiten“ [„Psichiniai gabumai“], p. 7—8.

sąryšio“*. Šį ypatingai svarbų samprotavimą Feuerbachas sieja su analize to abstrahavimo proceso, atvedusio į Hegelio logikos, kaip *ontologinio* mokymo, atsiradimą.**

Jeigu Feuerbachas būtų turėjęs tas žinias, kurias mums teikia šiuolaikinė etnologija, tai jis būtų galėjęs pridurti, kad *filosofinis idealizmas* istoriškai kyla iš pirmą kartą tautoms būdingo *animizmo*. Tai buvo pabrėžęs dar E. Teiloras***, ir į tai iš dalies jau pradeda atsižvelgti kai kurie filosofijos istorikai — nors kol kas daugiau kaip į kuriozą, negu kaip į kultūrinį-istorinį faktą, turintį didžiulę teorinę-pažintinę reikšmę****

Visi šitie Feuerbacho samprotavimai bei argumentai buvo ne tik gerai žinomi ir atidžiai pergalvoti Markso

* Werke [Сочинения], II, 322. Mes šiuos Feuerbacho žodžius rekomenduojame p. Bogdanovo dėmesiui. Plg. taip pat p. 263.⁴⁷

** „Der absolute Geist Hegel's ist nichts Anderes als der abstracte, von sich selbst abgesonderte sogenannte *endliche* Geist, wie das unendliche Wesen der Theologie nicht Anderes ist, als das abstracte endliche Wesen“. Werke, II, 263 (Hegelio absoliuti dvasia yra ne kas kita, kaip abstrakti, nuo savęs pačios atsieta, vadinamoji *baigtinė* dvasia, lygiai taip pat, kaip begalinė teologijos esybė yra ne kas kita, kaip abstrakti baigtinė esybė).⁴⁸

*** „La civilisation primitive“, Paris 1876, tome II, p. 143. [„Pirmą kartą kultūra“, Paryžius, 1876, t. II, p. 143.]⁴⁹ Tarp kitko, reikia pažymėti, kad Feuerbachas šiuo klausimu yra išreiškęs iš tikrųjų genialų spėjimą. Jis sako: „Der Begriff des Objects ist ursprünglich gar nichts Anderes als der Begriff *eines andern* ich,— so fasst der Mensch in der Kindheit alle Dinge als freithätige, willkürliche Wesen auf, daher ist der Begriff des Objects überhaupt vermittelt durch den Begriff des Du des gegenständlichen Ich“. II, 321—322. (Objekto sąvoka — iš pradžių yra ne kas kita, kaip *kito* aš sąvoka. Antai žmogus vaikystėje visus daiktus suvokia kaip laisvas, savo nuožiūra veikiančias būtybes. Todėl objekto sąvoka apskritai yra sutarpinta daiktinio aš sąvokos).⁵⁰

**** [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Zr. T. Gomperco, Les penseurs de la Grèce. Trad. par Aug. Reymond, Lausanne 1905, tome II, p. 414—415. [Graikų mąstytojai. Vert. A. Reimondas, Lozana, 1905, t. II, p. 414—415.]⁵¹

ir Engelso, bet, be abejo, didžiuliu mastu prisidėjo ir prie jų pačių pasaulėžiūros sukūrimo. Jeigu Engelsas vėliau labai paniekinančiai žiūrėjo į vokiečių filosofiją po Feuerbacho, tai priežastis buvo ta, kad, jo nuomone, ji tik atgaivindavo tas senas, dar Feuerbacho atskleistas filosofijos klaidas. Iš tikrųjų taip ir buvo. Nė vienas iš naujausių materializmo kritikų nepateikė dar nė vieno argumento, kuris anksčiau nebūtų paneigtas arba paties Feuerbacho, arba dar pirma jo, prancūzų materialistų*, bet „Markso kritikams“ — E. Bernšteinui, K. Šmitui, B. Kročei ir t. t. ir t. t. — pačios naujausios vokiečių filosofijos „eklektinis skurdus srėbalas“⁵³ atrodė visiškai naujas patiekalas: jie mito juo ir, matydami, kad Engelsas nelaiko reikalingu ją užsiimti, manė, jog jis „*uengia*“ analizuoti tą argumentaciją, kurią jis senų seniausiai buvo išnagrinėjęs ir pripažinęs visiškai niekam tikusia. Tai sena, bet amžinai nauja istorija. Žiurkės niekuomet nenustos galvojusios, kad katė daug *stipresnė* už liūtą.

Pripažinę, kad Feuerbacho pažiūros yra nuostabiai panašios, o iš dalies ir tolygios A. Forelio pažiūroms, tarp kitko, pažymėsime, kad jeigu pastarasis turi žymiai daugiau gamtamokslinių žinių, tai Feuerbacho pranašumas buvo tas, kad jis nuodugniai žinojo filosofiją. Todėl Forelis daro klaidų, ko mes neužtinkame Feuerbacho veikaluose. Forelis savo teorija vadina *psichofiziologine tapatybės teorija*.** Prieš tai negalima priešta-

* [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Feuerbachas mąstytojus, siekusius vėl atgaivinti pasenusią filosofiją, vadina žmonėmis, gromuluojančiais seną atraiją (Wiederkäufer). Deja, tokių žmonių dabartiniu metu yra ypač daug. Jie sukūrė plačią literatūrą Vokietijoje ir iš dalies Prancūzijoje. Dabar jie pradeda gausėti taip pat ir Rusijoje.⁵²

** Žr. jo straipsnį „Die psychophysiologische Identitätstheorie als wissenschaftliches Postulat“ [„Psichofiziologinė tapatybės teorija kaip mokslinis postulat“] rinkinyje „Festschrift I. Rosenthal“, Leipzig, 1906, erster Teil, S. 119—132.⁵⁴

rauti iš esmės, nes kiekviena terminologija yra sutartinis dalykas, bet kadangi tapatybės teorija kitados buvo visiškai apibrėžtas idealistinės filosofijos pagrindas, tai Forelis būtų geriau padaręs, tiesiogiai, drąsiai ir paprastai paskelbęs savo mokymą *materialistiniu*; bet, matyti, jis tebeturėjo kai kurių prietarų prieš materializmą ir dėl to pasirinko kitą pavadinimą. Štai kodėl mes laikome būtina pažymėti, kad *tapatybė Forelio prasme* neturi nieko bendro su *tapatybe idealistinė prasme*.

„Markso kritikai“ ir to nežino. K. Smitas savo polemikoje su mumis rašė, kad materialistai laikosi kaip tik idealistinio mokymo apie tapatybę. Iš tikrųjų materializmas pripažįsta subjekto ir objekto *vienybę*, o visai ne jų tapatybę. Ir tatau vėl gi buvo išaiškinęs Feuerbachas.

Pasak Feuerbacho, subjekto ir objekto, mąstymo ir būties vienybė turi prasmę tiktai tuomet, kai šios vienybės pagrindu imamas žmogus. Tai vėl skamba kažkokiu specifiniu „humanistiniu“ skambesiu, ir dauguma žmonių, studijavusių Feuerbachą, nemanė, kad reikia geriau įsigilinti, norint suprasti, *kaip* žmogus yra nurodytų priešybių vienybės pagrindas. Iš tikrųjų Feuerbachas tai supranta štai kaip. „Tiktai ten,— sako jis,— kur mąstymas yra ne *subjektas sau*, o tikros (t. y. materialios.— *G.P.*) būtybės predikatas, tiktai ten mintis nėra kažkas atplėšta nuo būties.“* Dabar kyla klausimas: kur gi, kuriose filosofijos sistemose, mąstymas esąs „subjektas sau“, t. y. kažkas nepriklausoma nuo mąstančio individo kūninio egzistavimo? Atsakymas yra aiškus: *idealistinėse* sistemose. Idealistai iš pradžių mąstymą paverčia savarankiška, nuo žmogaus nepriklausoma esybe („subjektas sau“), o vėliau skelbia, kad joje, šioje esybėje, išsispredžiąs prieštaravimas

* Werke [Сочинения], II, 340.⁵⁵

tarp būties ir mąstymo kaip tik dėl to, kad jai, nuo materijos nepriklausomai esybei, esanti savybinga atskira nepriklausoma būtis.* Ir prieštaravimas iš tikrųjų išsisprendžiąs joje, nes kas gi yra toji esybė?⁵⁶ *Mąstymas*. Ir tas mąstymas egzistuojąs — *esąs* — nepriklausomai nuo nieko kito. Bet šis prieštaravimo išsprendimas yra grynai formalus jo išsprendimas. Jis pasiekiamas tiktai tuo, kad, kaip jau esame aukščiau pasakę, pašalinamas vienas iš jo elementų: būtent nepriklausoma nuo mąstymo būtis. Būtis pasirodo esanti paprasta mąstymo savybė, ir kai kalbame, kad šis daiktas egzistuoja, tatau tik tereiškia, jog jis egzistuojąs mąstyme. Pavyzdžiui, taip suprato šį klausimą Šelingas. Jam mąstymas buvo tasai absoliutus principas, iš kurio neišvengiamai kilo tikrasis pasaulis, t. y. gamta ir „baigtinė“ dvasia. Bet *kaip* kilo? Ką reiškė tikrojo pasaulio egzistavimas? Ne ką kita, kaip egzistavimą mąstyme. Šelingui *visata tebuvo vien absoliučios dvasios savi-staba*. Ir tą patį mes matome Hegelio pažiūrose. Tačiau Feuerbachas nepasitenkino tokiu grynai formaliu prieštaravimo tarp mąstymo ir būties išsprendimu. Jis yra nurodęs, kad nėra ir negali būti *mąstymo, nepriklausomo nuo žmogaus*, t. y. nuo tikros materialios būtybės. Mąstymas yra smegenų veikla. „Bet smegenys tiktai tol yra mąstymo organas, kol jos susijusios su žmogaus galva ir kūnu.“**

Dabar matome, kuria prasme žmogus Feuerbacho filosofijoje yra būties ir mąstymo vienybės pagrindas.

* [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Lygiai taip pat elgiasi Ernstas Machas ir jo pasekėjai. Iš pradžių jie *jut.mą* paverčia savarankiška, nuo *juntančio kūno* nepriklausančia esybe, kurią jie vadina elementu, ir po to skelbia, kad šioje esybėje išsisprendžiąs prieštaravimas tarp būties ir mąstymo, subjekto ir objekto. Iš to matyti, kokią didelę klaidą daro tie, kurie teigia, kad Machas *esąs* artimas Marksui.

** Werke [Сочинения], II, 362—363.⁵⁷

Jis yra tas pagrindas ta prasme, kad jis yra ne kas kita, kaip materiali būtybė, turinti sugebėjimą mąstyti. Bet jeigu jis yra tokia būtybė, tai aišku, jame nepašalinamas nė vienas iš prieštaravimo elementų: nei būtis, nei mąstymas, nei „materija“, nei „dvasia“, nei subjektas, nei objektas. Jie kaip tik jungiasi jame kaip *subjekte-objekte*. „Aš esu, ir aš mąstau... tiktai kaip subjektas-objektas“,— šako Feuerbachas.

Būti — nereiškia egzistuoti mintyje. Šiuo atžvilgiu Feuerbacho filosofija yra kur kas aiškesnė, negu J. Digeno filosofija. „Įrodyti, kad kažkas egzistuoja,— pažymi Feuerbachas,— reiškia įrodyti, kad jis egzistuoja ne tik mintyje.“* Ir tai visiškai teisinga. Tačiau tai juk turi tą prasmę, *kad vienybė tarp mąstymo ir būties visiškai nereiškia ir negali reikšti jų tapatybės*.

Čia mums iškyla vienas iš svarbiausių bruožų, skiriančių materializmą nuo idealizmo.

IV

Kai kalbama, kad Marksas ir Engelsas kurį laiką buvo Feuerbacho pasekėjais, tai tuo neretai norima pasakyti, jog, kai praėjo tas laikas, tai Markso—Engelso pasaulėžiūra iš esmės pasikeitė ir pasidarė visiškai skirtinga nuo Feuerbacho pasaulėžiūros. Matyti, taip atrodo reikalas K. Diliui, kuris mano, kad paprastai Feuerbacho įtaka Marksui smarkiai perdedama.** Tai didžiulė klaida. Liovęsi buvę Feuerbacho pasekėjais, Marksas ir Engelsas ir toliau nesiliovė laikęsi labai žymios dalies jo specifinių filosofinių pažiūrų. Ir tai geriausiai įrodo tos tezės, kuriose Marksas kritikavo Feuerbachą.⁵⁹ Šios tezės visiškai nepašalina pagrindi-

* Werke [Сочинения], X, 187.⁵⁸

** „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“, V, S. 708. [„Politinių mokslų žodynas“, V, p. 708.]

nių Feuerbacho filosofijos teiginių; jos tik ištaiso tuos teiginius ir — kas svarbiausia — reikalauja nuosekliau, negu tat yra Feuerbacho filosofijoje, pritaikyti juos, aiškinant žmogų supančią tikrovę, o ypač jo paties veiklą. Ne mąstymas nulemia būtį, o būtis nulemia mąstymą. Ši mintis yra Feuerbacho filosofijos pagrindų pagrindas. Ir šią mintį Marksas ir Engelsas ima materialistinio istorijos aiškinimo pagrindu. Markso ir Engelso materializmas yra labiau išvystytas mokymas, negu Feuerbacho materializmas. Bet Markso ir Engelso materialistinės pažiūros vystėsi ta pačia kryptimi, kuria buvo nurodžiusi vidinė Feuerbacho filosofijos logika. Štai kodėl šios pažiūros visuomet bus — ypač iš jų filosofinės pusės — ne visai aiškos tam, kuris nedarys pastangų išsiaiškinti, kuri būtent paminėtos filosofijos dalis įėjo kaip sudėtinis elementas į mokslinio socializmo kūrėjų pasaulėžiūrą. Ir kai jūs, skaitytojai, sutiksite žmogų, besistengiantį surasti istorinio materializmo „filosofinį pagrindimą“, galite būti tikras, kad šiam giliaminčiam mirtingajam tik ką mūsų nurodytu atžvilgiu labai daug ko trūksta.

Tačiau palikime giliaminčius žmones. Jau savo trečiojoje tezėje apie Feuerbachą Marksas prieina iki paskiausio iš visų tų uždavinių, kuriuos jam teko išspręsti visuomeninio žmogaus istorinės praktikos srityje, panaudojant Feuerbacho išaiškintą teisingą subjekto ir objekto vienybės supratimą. Ši tezė skamba taip „Materialistinė doktrina, kad žmonės yra aplinkybių ir auklėjimo produktai... užmiršta, kad aplinkybes keičia kaip tik žmonės ir kad patį auklėtoją reikia išauklėti.“⁹ Išsprendus šį uždavinį, būtų atskleista materialistinio istorijos aiškinimo „paslaptis“. Tačiau Feuerbachas ne galėjo jo išspręsti. Lygiai kaip XVIII amžiaus materia

listai, su kuriais jis turėjo daug ką bendro, istorijoje jis liko *idealistas*.* Čia Marksui—Engelsui teko kurti naujai, naudojantis ta teorine medžiaga, kurią buvo tuo metu sukaupęs visuomenės mokslas, o ypač restauracijos epochos prancūzų istorikai. Bet ir čia Feuerbacho filosofija vis dėlto teikė jiems didžiai vertingų nurodymų. Feuerbachas sako: „Menas, religija, filosofija ir mokslas tėra vien žmogaus esmės pasirodymas ar pasireiškimas.“** Iš to seka, kad „žmogaus esmė“ apima visų ideologijų išaiškinimą, t. y. kad pastarųjų vystymąsi sąlygoja „žmogaus esmės“ vystymasis. Kas gi ji yra per viena? Feuerbachas atsako: „Žmogaus esmė yra tikrai žmogaus bendrumas su žmogumi, jų vienybė.“*** Tai labai neapibrėžtas pasakymas. Ir čia matome ribą, toliau kurios Feuerbachas nebuvo nuėjęs:**** Tačiau

* [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Tuo paaiškinamos išlygos, kurias visuomet reiškia Feuerbachas, kalbėdamas apie materializmą. Pavyzdžiui: „Aš visiškai sutinku su materialistais, eidamas atgal nuo to požiūrio; aš nesutariu su jais, eidamas į priekį“ (Nachgelassene Aphorismen [„Pomirtiniai aforizmai“] K. Griuno knygoje, II, p. 308). Ką jis tuo norėjo pasakyti, matyti iš šių jo žodžių: „Ir aš pripažįstu idėją, bet tikrai žmonijos, politikos, moralės, filosofijos srityje“ (Griunas, II, p. 307). Tačiau iš kur atsiranda idėja politikoje ir moralėje? Šis klausimas dar neišsprendžia tuo, kad mes „pripažįstame“ idėją.

** Werke [Сочинения], II, 343.⁶¹

*** Werke [Сочинения], II, 344.⁶²

**** [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Tarp kitko, ir Feuerbacho nuomone, istorija sukurianti „žmogiškąją būtybę“. Antai jis sako: „Aš mąstau tik kaip istorijos išugdytas, apibendrintas, susijęs su visybe, su gimine, su pasaulio istorijos dvasia, subjektas: mano mintys turi savo pradžią ir pagrindą ne betarpiškai mano ypatingame subjektyvume,—jos yra rezultatas; jų pradžią ir pagrindą sudaro pačios pasaulio istorijos pradžia ir pagrindas“ (K. Griunas, II, p. 309). Vadinasi, jau Feuerbacho veikaluose randame materialistinio istorijos supratimo pradmenis. Bet šiuo atžvilgiu jis neina toliau Hegelio (žr. mūsų straipsnį „Hegelio mirties šešiasdešimtmečio proga“, Neue Zeit, 1890⁶³) ir netgi atsilieka nuo jo. Kartu su Hegeliu jis pabrėžia, kokią reikšmę turi

už tos ribos kaip tik ir prasideda Markso—Engelso at-rasto materialistinio istorijos aiškinimo sritis: šis aiš-kinimas kaip tik nurodo mums tas priežastis, kurios žmogaus vystymosi eigoje apsprendžia „žmogaus bend-rumą su žmogumi“, t. y. tuos tarpusavio santykius, į kuriuos sueina žmonės. Ši riba ne tik *skiria* Marksą nuo Feuerbacho, bet ir rodo jo *artumą* pastarajam.

Šeštojoje tezėje apie Feuerbachą sakoma, kad *žmo-gaus esmė yra visų visuomeninių santykių visuma*. Tai kur kas aiškiau, negu tai, ką sakydavo pats Feuerba-chas; bet čia bene aiškiau, kaip kur nors, iškyla glau-dus genetinis Markso pasaulėžiūros sąryšis su Feuer-bacho filosofija.

Kai Marksas rašė šią tezę, jis jau žinojo ne tik kryp-tį, kuria reikėjo ieškoti uždavinio išsprendimo, bet taip pat ir patį jo išsprendimą. Savo „Hegelio teisės filoso-fijos kritikoje“ jis parodė, kad žmonių savitarpio san-tykiai visuomenėje — „teisiniai santykiai, kaip ir vals-tybių formos,— rašė jis ten,— negali būti suprasti nei patys iš savęs, nei iš vadinamojo žmogaus dvasios vi-suotinio vystymosi, kad, priešingai, jų šaknys slypi tose materialinėse gyvenimo sąlygose, kurių visumą Hege-lis, XVIII amžiaus anglų ir prancūzų pavyzdžiu, su-jungia „civilinės visuomenės“ sąvokoje, o civilinės

tai, ką didis vokiečių idealistas vadino pasaulio istorijos geogra-finio pagrindu. Jis sako: „Žinoma, žmonijos istorijos raida jai iš anksto lemta, nes žmogus seka gamtos judėjimu, kaip tai matyti iš vandenų krypties. Žmonės veržiasi tenai, kur jie randa vietą ir vietą, kuri jiems daugiausia naudinga. Žmonės apsigyvena tam tikroje vietovėje, jų gyvenimą apsprendžia vieta, kurioje jie gy-vena. Indijos esmė yra indo esmė. Tai, kas jis yra, kuo jis tapo, tėra vien Ostindijos saulės, Ostindijos oro, Ostindijos vandens, Ostindijos žvėrių ir augalų produktas. Kuriuo gi būdu galėjo žmo-guš iš pradžių atsirasti ne iš gamtos? Žmonės, kurie apsipranta su bet kokia gamta, atsirado iš gamtos, nepakeliančios jokių kraš-tutinumų“ (Nachgelassene Aphorismen [„Pomirtiniai aforizmai“]. K. Griunas, II, S. 330 [II, p. 330]).

visuomenės anatomijos reikia ieškoti politinėje ekonomijoje.“⁶⁴

Dabar beliko tik išaiškinti *ekonomijos* atsiradimą ir vystymąsi, norint pilnai išspręsti uždavinį, su kuriuo materializmas neįstengė susidoroti per ištisus šimtmečius. Tai ir išaiškino Marksas—Engelsas.

Savaime suprantama, kad, kalbėdami apie *pilnutinį* šio didžio uždavinio *išsprendimą*, turime galvoje tiktai jo bendrą, *algebrišką sprendimą*, kurio per daugelį šimtmečių materializmas negalėjo surasti. Savaime suprantama, kad, kalbėdami apie *pilnutinį* išsprendimą, mes turime galvoje ne visuomenės vystymosi *aritmetiką*, o jo *algebrą*; *ne atskirų reiškinių priežasčių nurodymą, bet nurodymą, kaip reikia prieiti, kad šios priežastys būtų atskleistos*. O tatau reiškia, kad materialistinis istorijos aiškinimas turėjo pirmiausia *metodologinę reikšmę*. Tai puikiai suprato Engelsas, kai rašė: „Mums reikia ne tiek plikų rezultatų, kiek studijavimo (das Studium); rezultatai — niekas, jeigu juos imsime nepriklausomai nuo prie jų vedančio vystymosi.“* Tačiau to kartais nesupranta nei Markso „kritikai“, kuriems, kaip sakoma, dievas atleis, nei kai kurie iš jo „pasekėjų“, kas yra kur kas blogiau. Mikelandželas kalbėjo apie save: „Mano žinios pagimdys daug nemokšų.“ Ir ši jo pranašystė, deja, pasiteisino. Dabar nemokšas gimdo *Markso žinios*. Žinoma, tuo reikia kaltinti ne Marksą, o tuos, kurie jo vardu kalba nesąmonės. Tačiau, norint išvengti nesąmonių, būtina kaip tik suprasti *istorinio materializmo metodologinę reikšmę*.

V

Apskritai vienas iš itin didžiųjų Markso ir Engelso nuopelnų materializmui yra tas, kad jie sukūrė *teisingą*

* Nachlass, I, 477.⁶⁵

metodą. Sutelkęs savo pastangas kovai su *spekuliatyviniu* Hegelio filosofijos elementu, Feuerbachas mažai vertino ir išnaudojo jos *dialektinį* elementą. Jis sako: „Tikroji dialektika visiškai nėra vienišo mąstytojo monologas su savimi; ji yra dialogas tarp *aš* ir *tu*.“* Tačiau, pirma, Hegelio pažiūrose dialektika taip pat nereiškę „atsiskyrusio mąstytojo monologo su savimi“, o antra, Feuerbacho pastaba teisingai apibrėžia *filosofijos išeities tašką, bet ne jos metodą*. Šią spragą užpildė Marksas ir Engelsas, kurie suprato, kad, kovojant su spekuliatyvia Hegelio filosofija, būtų klaidinga ignoruoti jo dialektiką. Kai kurie kritikai teigė, kad iš pradžių po ryšių su idealizmu nutraukimo Marksas taip pat labai abejingai žiūrėjo į dialektiką. Tačiau šią nuomonę, atrodančią šiek tiek įtikima, paneigia tas mūsų aukščiau nurodytas faktas, kai jau leidinyje „Deutsch-Französischen Jahrbüchern“** Engelsas kalbėjo apie metodą, kaip apie naujausios pažiūrų sistemos sieklą.***

Ir šiaip ar taip antroji „Filosofijos skurdo“ dalis visiškai nepalieka vietos abejojimui, kad savo polemikos su Prudonu epochoje Marksas puikiai suprato dialektinio metodo reikšmę ir gerai mokėjo juo naudotis. Markso pergalė šiame ginče prieš Prudoną buvo žmogaus, mokančio mąstyti dialektiškai, pergalė prieš žmogų, neįstengusį išsiaiškinti dialektikos prigimtį, bet mėginusį pritaikyti jos metodą kapitalistinei visuomenei analizuoti. Ir ta pati antroji „Filosofijos skurdo“ dalis parodo, kad jau tuo metu dialektikai, kuri Hegelio filosofijoje buvo grynai idealistinio pobūdžio ir kuri tokia

* Werke [Сочинения], II, 345.⁶⁶

** [„Vokiečių-prancūzų metraštis“].

*** Engelsas turėjo galvoje ne save asmeniškai, bet apskritai visus savo vienminčius: „Wir bedürfen“,— sakė jis; prie jo vienminčių skaičiaus, be abejo, priklausė ir Marksas.

Prudono filosofijoje,— kiek ji iš viso buvo jo įsivairavinta,— Marksas suteikė *materialistinę pagrindą*.*

Apibūdindamas savo *materialinę* dialektiką, Marksas vėliau rašė: „Hegeliui mąstymo procesas, kurį jis, pavadinęs idėja, paverčia net savarankišku subjektu, yra demiurgas [kūrėjas, sutvėrėjas] tikrovės, kuri yra vien jo išviršinis pasireiškimas. O man, atvirkščiai, idealybė yra ne kas kita, kaip materialybė, perkelta į žmogaus galvą ir joje pertvarkyta.“⁶⁸ Šis apibūdinimas suponuoja visišką Markso sutikimą su Feuerbacho pažiūromis, pirma, į Hegelio „idėją“, ir, antra, į mąstymo santykį su būtimi. „Pastatyti ant kojų“ Hegelio dialektiką galėjo *tiktai* žmogus, įsitikinęs, jog teisingas yra pagrindinis Feuerbacho filosofijos teiginys: ne mąstymas nulemia būtį, o būtis — mąstymą.

Daugelis žmonių dialektiką suplaka su vystymosi teorija — ir ji iš tikrųjų yra tokia teorija. Tačiau dialektika iš esmės skiriasi nuo vulgariosios „evoliucijos teorijos“, kuri visiškai sukurta, remiantis principu, kad *nei gamta, nei istorija nedaro šuolių ir kad visi pasikeitimai pasaulyje vyksta tik palaipsniui*. Dar Hegelis yra parodęs, kad taip suprasto vystymosi teorija yra juokinga ir nepagrįsta.

„Kai norima suprasti ko nors *atsiradimą* arba *išnykimą*,— sako jis savo „Logikos“ pirmajame tome,— tai

* Žr. „Filosofijos skurdą“, II dalį, pirmąją ir antrąją „Pastabas“.⁶⁷ [1910 metų vokiškojo leidimo priedas.] Tačiau reikia pažymėti, kad ir Feuerbachas materialistiniu požiūriu kritikavo Hegelio dialektiką. „Kas yra dialektika sako jis,— kuri prieštarauja tam, kas natūraliai atsiranda ir vystosi? Kokie yra reikalai su jos „būtinumu“? Kur „objektyvumas“ psichologijos apskritai, filosofijos, kuri abstrahuojasi nuo vienintelio kategoriško ir valingo, pagrindinio ir patvaraus objektyvumo, fizinės prigimties objektyvumo,— filosofijos, kuri suponuoja, kad jos galutinį tikslą, absoliučią tiesą ir dvasią kaip tik sudaro visiškas nutolimas nuo tos prigimties ir absoliutaus subjektyvumo, kurio neriboja joks fizinis. Ne — Aš, joks kantis daiktas savyje“ (K. Griunas, I, S. 399).

paprastai įsivaizduojama, kad išsiaiškinama, jog tas atsiradimas arba išnykimas vyksta *palaipsniui*. Tačiau būties kitimai vyksta ne tik vienai kiekybei pereinant į kitą kiekybę, bet taip pat kokybiniams skirtingumams pereinant į kiekybinius, ir atvirkščiai, kuomet vyksta toks perėjimas, kuris *nutraukia laipsniškumą*, į vieno reiškinio vietą iškeldamas kitą reiškinį. „* Ir kiekvieną kartą, kuomet *nutrūksta laipsniškumas*, įvyksta *šuo*lis. Toliau Hegelis visa eile pavyzdžių parodo, kaip dažnai *gamtoje ir istorijoje įvyksta šuoliai*, ir atskleidžia juokingą loginę klaidą, sudarančią vulgarios „evoliucijos teorijos“ pagrindą. „Mokymo apie laipsniškumą pagrindas,— pažymi jis,— yra pažiūra, kad tai, kas atsiranda, jau egzistuoja tikrovėje ir lieka nepastebėtu tiktai dėl savo nežymaus didumo. Lygiai taip pat, kalbant apie laipsnišką išnykimą, įsivaizduojama, tarsi kalbamojo reiškinio nebuvimas arba naujas reiškinys, kuris turi užimti jo vietą, jau egzistuoja, nors kol kas dar ir nepastebimas... Bet tuo būdu atmetama bet kuri atsiradimo sąvoka ar nykimo sąvoka... Atsiradimą ar nykimą aiškinti kitimo laipsniškumu — reiškia visą reikalą suvesti į nuobodžią tautologiją ir įsivaizduoti, kad tai, kas atsiranda arba nyksta, jau egzistuoja išbaigtu pavidalu“⁷⁰ (tai yra jau atsiradusiu arba jau išnykusiu. — G.P.).**

Marksas ir Engelsas visiškai perėmė Hegelio dialektinę pažiūrą, kad *vystymosi procese šuoliai neišvengiami*. Engelsas smulkiai vysto ją savo polemikoje su Diuringu, be to, jis ir tą pažiūrą „stato ant kojų“, t. y. paruošia jai *materialistinį pagrindą*.

Antai jis nurodo, kad vienos energijos formos

* „Wissenschaft der Logik“, erster Band, Nürnberg 1812, S. 313—314. [„Logikos mokslas“, tomas I, Niurnbergas, 1812, p. 313—314.]⁶⁹

** „Šuolių klausimu žr. brošiūrą «Горе г. Тихомирова», С. Петербург, Изд. М. Малых, стр. 6—14.”⁷¹

perėjimas į kitą negali vykti kitaip, kaip per šuolį.* Pa-
vyzdžiui, šiuolaikinėje chemijoje jis ieško kiekybės per-
ėjimo į kokybę dialektinės teoremos patvirtinimo. Iš
viso *dialektinio mąstymo* teises jo pažiūrose patvirtina
buties dialektinės savybės. Būtis ir čia sąlygoja mąs-
tymą.⁷³

Plačiau neapibūdinami materialistinės dialektikos
(apie jos santykį su tuo, ką galima pavadinti žemes-
niaja logika lygiagrečiai su žemesniąja matematika,
žr. mūsų praeitę brošiūros „Liudvigas Feuerbachas“
mūsų vertimui), mes priminsime skaitytojui, kad per
pastarąjį dvidešimtmetį teorija, kuri vystymosi procesą
laikė vien tik laipsniškais kitimais, pradėjo netekti
reikšmės netgi *biologijoje*, kur ligi tol ji buvo bene vi-
suotinai pripažįstama. Šiuo atžvilgiu Armano Gotjės ir
Hugo de Frizo darbams, matyti, lemta pasidaryti epo-
chiniais. Pakanka pasakyti, kad de Frizo sukurtoji *mu-
tacijų teorija* yra *mokymas apie šuolišką rūšių vysty-
mąsi* (žr. jo dvitomį veikalą „Die Mutations-Theorie“,
Leipzig** 1901—1903, jo referatą „Die Mutationen und
die Mutations-Perioden bei der Entstehung der Arten“,
Leipzig*** 1901, ir jo paskaitas, skaitytas Kalifornijos

* „Bei der Allmählichkeit bleibt der Übergang von einer
Bewegungsform zur anderen immer ein Sprung, eine entscheidende
Wendung. So der Übergang von der Mechanik der Weltkörper zu
der kleineren Massen auf einem einzelnen Weltkörper; ebenso von
der Mechanik der Massen zu der Mechanik der Moleküle — die
Bewegungen umfassend, die wir in der eigentlich sogenannten
Physik untersuchen“ ir t.t. „Anti-Düring“, S. 57. [„Nepaisant viso
laipsniškumo, perėjimas iš vienos judėjimo formos į kitą visuomet
lieka šuoliu, lemiamu posūkiu. Toks yra perėjimas nuo dangaus
kūnų mechanikos prie nedidelių masių mechanikos atskiruose dan-
gaus kūnuose; toks pat yra perėjimas nuo masių mechanikos prie
molekulių mechanikos, apimančios judėjimus, kuriuos mes tyrinėjame
vadinamojoje tikrojoje fizikoje“... „Anti-Diuringas“, p. 57.]⁷²

** [„Mutacijų teorija“, Leipcigas.]

*** [„Mutacijos ir mutacijų laikotarpiai rūšių kilmėje“, Leip-
cigas.]

universitete ir išverstas į vokiečių kalbą pavadinimu „Arten und Varietäten und ihre Entstehung durch die Mutation“, Berlin* 1906).

Šio įžymaus natūralisto nuomone, *silpnoji Darvino rūšių kilmės teorijos pusė yra kaip tik mintis, kad ši kilmė gali būti išaiškinta laipsniškais kitimais*.** Taip pat įdomi ir labai taikli ta de Frizo pastaba, kad laipsniškų kitimų teorijos dominavimas mokyme apie rūšių kilmę buvo nepalankus *eksperimentiniam* su tuo susijusių klausimų tyrinėjimui.***

Prie to pravartu pridurti dar štai ką. Šiuolaikiniame gamtos moksle gana sparčiai, daugiausia tarp *neolamarkininkų*, plinta mokymas apie vadinamąją *materijos priklausymą gyvajam pasauliui*, t. y. apie tai, kad materija apskritai, o ypač bet kuri *organizuota materija*, turi tam tikrą *juslumą*. Ši teorija, kurią kai kurie žmonės laiko tiesiogine materializmo priešybe (žr., pavyzdžiui, R. G. Fransės knygą „Der heutige Stand der Darwischen Fragen“, Leipzig**** (1907), iš t.krūjų, jei ją teisingai suprasime, tėra tik išverstas į šiuolaikinio gamtos mokslo kalbą materialistinis Feuerbacho mokymas apie būties ir mąstymo, objekto ir subjekto vienybę.***** Galima tvirtai teigti, kad, įsisavinę šį mokymą, Marksas ir Engelsas su didžiausiu susidomėjimu žiūrėtų į nurodytąją, tiesa, *kol kas labai blogai išvystytą kryptį gamtos moksle*.

Gercenas teisingai sako, kad Hegelio filosofija, kurią daugelis laikė daugiausia konservatyvia, yra tikroji

* [„Rūšys bei atmainos ir jų kilmė mutacijų dėka“, Berlynas.]⁷⁴

** „Die Mutationen“, SS. 7—8. [„Mutacijos“, p. 7—8.]

*** „Arten“ etc., S. 421. [„Rūšys“ ir t. t., p. 421.]

**** [„Dabartinė darvinio klausimo padėtis“, Leipcigas.]⁷⁵

***** Beje, nereikia užmiršti, kad daugelis XVIII amžiaus materialistų buvo linkę manyti, kad materija gyva. Apie Spinozą mes čia jau nekalbame.

revoliucijos algebra.* Bet Hegelio filosofijoje ši algebra liko visiškai nepritaikyta prie aktualiausių praktinio gyvenimo klausimų. Spekuliatyvinis elementas neišvengiamai įnešdavo į didžio absoliutinio idealisto filosofiją *konservatizmo dvasią*. Visai ką kita matome Markso materialistinėje filosofijoje. Revoliucinė „algebra“ iškyla joje su visa neįveikiama savo dialektinio metodo jėga. Marksas sako: „Savo mistifikuota forma dialektika pasidarė vokiška mada, nes atrodė, kad ji garbinanti esamąją padėtį. Savo racionalių pavidalų dialektika sukelia buržuazijai ir jos ideologams-doktrinieriams tik apmaudą ir siaubą, nes į pozityvų dabarties supratimą ji tuo pačiu metu įjungia ir jos neigimo, jos būtino žlugimo supratimą; kiekvieną susidariusią formą ji nagrinėja judėjime, vadinasi, taip pat ir iš jos laikinumo pusės, ji niekam nenusilenkia ir pačia savo esme yra kritinė ir revoliucinė.“⁷⁷

Nagrinėjant materialistinės dialektikos klausimą rusų literatūros istorijos požiūriu, galima pasakyti, kad ji pirmą kartą davė reikiamą ir pakankamą metodą išspręsti *visos tikrovės protingumo* klausimui, su kuriuo taip sunkiai plūkėsi mūsų genialusis Belinskis.** Tikslai Markso dialektinis metodas, panaudotas Rusijos gyvenimui tirti, mums parodė, kas joje *buvo tikra* ir kas tikslai tokiu *atrodė*.

VI

Imdami materialistiškai aiškinti *istoriją*, kaip matėme, mes pirmiausia susiduriame su klausimu, kur glūdi visuomenės santykių vystymosi tikrosios priežastys. Ir mes jau žinome, kad „civilinės visuomenės anatomiją“ apsprendžia jos ekonomija. O kuo ši pastaroji yra apsprendžiama?

* [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Žr. Engelsas, Liudvigas Feuerbachas, p. 1—5.⁷⁶

** Žr. straipsnį „Belinskis ir protingoji tikrovė“ rinkinyje „Per dvidešimt metų“.⁷⁸

Į tai Marksas šitaip atsako: „Visuomeninėje savo gyvenimo gamyboje žmonės sueina į tam tikrus, būtinus, nuo jų valios nepriklausančius santykius — gamybinius santykius, kurie atitinka tam tikrą jų materialinių gamybinių jėgų išsivystymo pakopą. Tų gamybinių santykių visuma sudaro ekonominę visuomenės struktūrą, realiąją bazę, ant kurios stūkso juridinis ir politinis antstatas.“*

Vadinasi, šiuo Markso atsakymu visas ekonomijos vystymosi klausimas suvedamas į tai, kokios priežastys apsprendžia visuomenės žinioje esančių gamybinių jėgų vystymąsi. O šita savo pastarąja forma šis klausimas *išsisprendžia, pirmiausia pažymint geografinės aplinkos savybes*.⁸⁰

Jau Hegelis savo istorijos filosofijoje pažymi svarbų „*pasaulio istorijos geografinio pagrindo*“ vaidmenį.⁸¹ Bet kadangi jo pažiūromis bet kurio vystymosi priežastis galiausiai esanti *idėja*, kadangi jis tiktai prabėgomis ir vien antraeiliais atvejais, tarsi prieš savo valią, griebdavosi *materialistinio reiškinių aiškinimo*, tai jo išreikšta labai teisinga pažiūra į didžią istorinę geografinės aplinkos reikšmę neįgalino jo padaryti visas tas iš jos išplaukiančias vaisingas išvadas. Šitas išvadas pilnai padarė tiktai materialistas Marksas.**

Geografinės aplinkos savybės apsprendžia pobūdį tiek tų gamtos daiktų, tarnaujančių žmogui jo poreikiams patenkinti, tiek ir tų, kuriuos jis pats gamina, siekdamas tų pačių tikslų. Ten, kur nebuvo metalų, čiabuvių gentys negalėjo savo pačių jėgomis išeiti už ribų to, ką mes vadiname *akmens amžiumi*. Lygiai taip pat ir *pirmųjų žvejotojų bei medžiotojų perėjimui prie gyvulininkystės ir žemdirbystės* buvo reikalingos atitin-

* Žr. pratarinę veikalui „Zur Kritik der politischen Oekonomie [„Dėl politinės ekonomijos kritikos“]; yra vertimas į rusų kalbą.⁷⁹

** [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Kaip jau esame kalbėję, Feuerbachas šiuo atveju nėjo toliau Hegelio.

kamos geografinės aplinkos savybės, t. y. šiuo atveju — atitinkama gyvūnija ir augmenija. L. G. Morganas pažymi, kad dėl tos aplinkybės, jog Vakarų pusrutulyje nebuvo prijaukinimui tinkamų gyvūnų ir abiejuose pusrutuliuose buvo skirtinga augmenija, žymiai skyrėsi jų gyventojų visuomeninio vystymosi procesas.* Vaikas pasako apie Šiaurės Amerikos raudonodžius: „Jie iš viso neturi naminių gyvulių. Tai labai svarbu, nes šitoje aplinkybėje glūdi svarbiausia priežastis, dėl kurios jie išliko žemiausioje išsivystymo pakopoje.“** Šveinfurtas pasakoja, kad kuomet Afrikoje tam tikra vietovė pasidaro per daug apgyvendinta, tai dalis jos gyventojų persikelia ir tuo atveju jie kai kada keičia savo gyvenimo būdą *priklausomai nuo geografinės aplinkos*: „Gentys, ligi tol užsiėmusios žemdirbyste, pasidaro medžiotojų gentimis, o tos, kurios gyvena iš savo kaimenių, perėina prie žemdirbystės.“*** Jo paties žodžiais, geležimi turtingos vietovės, apimančios žymią centrinės Afrikos dalį, gyventojai, „žinoma, pradėjo verstis geležies gamyba.“****

Bet tai dar ne viskas. Jau žemiausiose išsivystymo pakopose žmonių gentys sueina į tarpusavio santykius, besimainydamos vienos su kitomis kai kuriais savo kūriniais. Tai išplečia geografinės aplinkos, veikiančios kiekvienos iš šių genčių gamybinių jėgų vystymąsi, ribas ir pagreitina to vystymosi eigą. Bet, žinoma, nuo geografinės aplinkos savybių taip pat priklauso, ar lengvesnės są-

* „Die Urgesellschaft“, Stuttgart 1891, SS. 20—21. [„Pirmąją visuomenę“, Štutgartas, 1891, p. 20—21.]⁸²

** „Die Indianer Nordamerikas“, Leipzig, 1865, S. 91. [„Šiaurės Amerikos indėnai“, Leipcigas, 1865, p. 91.]

*** „Au coeur de l'Afrique“, Paris 1875, I, p. 199. [„Afrikos širdyje“, Paryžius, 1875, I, p. 199.]

**** Ibid., t. II, p. 94 [ten pat, d. II, p. 94.] Apie klimato įtaką žemdirbystei žr. taip pat Ratcelio knygoje „Die Erde und das Leben“, Leipzig und Wien 1902, II. Band, SS. 540—541. [„Žemė ir gyvybė“, Leipcigas ir Viena, 1902, t. II, p. 540—541.]⁸³

lygos atsirasti tokiems santykiams ir ar lengviau darosi juos palaikyti: dar Hegelis kalbėjo, kad jūros ir upės suartina žmones, tuo tarpu kai kalnai juos skiria.⁸⁴ Tarp kitko, jūros suartina žmones tiktai palyginti aukštesnėse gamybinių jėgų išsivystymo pakopose; o žemesnėse pakopose — jūra, kaip teisingai pastebi Ratcelis, labai *apsunkina* jos skiriamų genčių santykius.* Tačiau kad ir kaip ten bebūtų, neabejotina, kad kuo įvairesnės yra geografinės aplinkos savybės, tuo ji yra palankesnė gamybinių jėgų vystymuisi. „Ne absoliutus dirvos derlingumas,— sako Marksas,— o jos diferencijuotumas, jos gamtinių produktų įvairumas sudaro natūralų darbo visuomeninio pasidalijimo pagrindą, ir besikeičiant toms gamtinėms sąlygoms, kuriomis žmogui tenka ūkininkauti, šis įvairumas skatina jį gausinti savo poreikius, sugebėjimus, darbo priemones ir darbo būdus.“** Beveik žodis į žodį Ratcelis kartoja Marksą: „Svarbiausias gi dalykas yra ne tas, kad nepaprastai lengva būtų surasti maistą, bet tas, kad žmoguje būtų skatinami tam tikri polinkiai, įpratimai ir pagaliau poreikiai.“***

Taigi, geografinės aplinkos savybės sąlygoja gamybinių jėgų vystymąsi, o gamybinių jėgų vystymasis sąlygoja ekonominių, o po jų ir visų kitų visuomenės santykių vystymąsi. Marksas tai išaiškina šiais žodžiais: „Priklausomai nuo gamybos priemonių pobūdžio tie visuomeniniai santykiai, į kuriuos gamintojai tarpusavyje sueina, sąlygos, kuriomis jie savo darbais keičiasi ir dalyvauja bendrame gamybos procese, bus, žinoma, skirtingi. Išradus naują karo priemonę, šaunamąjį ginklą, neišvengiamai pakitėjo visa vidinė armijos organiza-

* „Anthropogeographie“. Stuttgart 1882 [„Antropogeografija“, Stutgartas, 1882], p. 92.

** „Das Kapital“. I. Band, III. Auflage, SS. 524—526 „Kapitalas“, t. I, leid. III, p. 524—526.⁸⁵

*** „Völkerkunde“. I. Band. Leipzig, 1887, S. 56. [„Tautotyra“, t. I, Leipcigas, 1887, p. 56.]⁸⁶

cija, pakitėjo tie santykiai, kuriems esant atskiri individai sudaro armiją ir gali veikti kaip armija, pakitėjo ir įvairių armijų vienos su kita santykis.“*⁸⁷

Pateiksime pavyzdį, norėdami šį paaiškinimą padaryti dar akivaizdesnį. *Mazajai*, Rytų Afrikoje, žudo savo belaisvius, nes, kaip sako Ratcelis, toji piemenų gentis dar neturi *techninės galimybės* pasinaudoti jų priverčiamuoju darbu. O kaimynystėje su šiais *piemenimis* gyvenantieji *žemdirbiai Vakamba* turi galimybę panaudoti šį darbą ir todėl palieka savo belaisvius gyvus, *paversdami juos vergais*. Vadinasi, vergovės atsiradimas suponuoja, kad visuomeninių jėgų vystymesi pasiekta tam tikra pakopa, įgalinanti *išnaudoti* belaisvių darbą.** Tačiau vergovė yra toks *gamybinis santykis*, kuriam atsiradus prasideda pasiskirstymas į *klases* visuomenės, anksčiau žinojusios tiktai pasiskirstymą *lytimis ir amžiumi*. Kuomet vergovė visiškai išsivysto, ji deda savo atspaudą visai visuomenės ekonomijai, o per ekonomiką — visiems kitiems visuomeniniams santykiams ir pirmiausia *politinei santvarkai*. Kad ir kaip tarp savęs

* Napoleonas I sako: „La nature des armes décide de la composition des armées, des places de campagne, de marches, des positions, des ordres de bataille, du tracé et des profils des places fortes; ce que met une opposition constante entre le système de guerre des anciens et celui des modernes.“ Précis des guerres de César, Paris 1836, pp. 87—88. „Ginklų pobūdis nulemia kariuomenės sudėtį, karo veiksmų teatrą, karo žygius, pozicijas, kautynių rikiuotę, tvirtovių įrengimą. Visa tai sudaro nuolatinį priešingumą tarp senovės ir šiuolaikinių tautų karų.“ Cezario karų apybraiža, Paryžius, 1836, p. 87—88.

** „Völkerkunde“ [„Tautotyra“], I, 83⁸⁸. Tarp kitko, reikia pažymėti, kad belaisvių pavertimas vergais kartais, pirmosiose vystymosi pakopose, suvedamas į *priverstinį belaisvių priėmimą lygiomis teisėmis su nugalėtojais į jų visuomeninę organizaciją*. Čia nėra belaisvio pridedamojo darbo išnaudojimo, o tėra vien bendra nauda; kylanti iš *bendradarbiavimo su juo*. Bet ši vergovės forma suponuoja tam tikrą gamybinių jėgų ir gamybos tam tikros organizacijos buvimą.

politine santvarka skirtusi antikinės valstybės, svarbiausias skiriamasis jų bruožas buvo tas, kad kiekviena iš jų buvo politinė organizacija, kuri išreiškė ir gynė tikrai laisvų žmonių interesus.

VII

Dabar jau žinome, kad gamybinių jėgų vystymąsi, kuris galiausiai nulemia visų visuomeninių santykių vystymąsi, apsprendžia *geografinės aplinkos savybės*. Bet, jau atsiradę, šie visuomeniniai santykiai *patys turi didelę įtaką gamybinių jėgų vystymuisi*. Vadinasi, *tai, kas iš pradžių yra pasekmė, savo ruožtu tampa priežastimi*; tarp gamybinių jėgų vystymosi ir visuomeninės santvarkos atsiranda *sąveika*, kuri skirtingose epochose įgauna įvairiausias formas.

Reikia taip pat atminti, kad jeigu tam tikras gamybinių jėgų būvis sąlygoja konkrečioje visuomenėje egzistuojančius *vidinius santykius*, tai nuo to paties būvio galiausiai *priklauso ir visuomenės išoriniai santykiai*. Kiekvieną konkrečią gamybinių jėgų išsivystymo pakopą atitinka *tam tikras apsiginklavimo, karo meno* ir pagaliau *tarptautinės, tiksliau sakant, tarpvisuomeninės*, t. y., tarp kitko, ir *tarpgentinės*, teisės pobūdis. *Medžiotų gentys* negali kurti stambių politinių organizacijų kaip tik dėl to, kad žemas jų gamybinių jėgų lygis *verčia jas*, kaip vaizdingai taria senovės rusų pasakymas, *išsisklaidyti paskirai*, nedidelėmis visuomeninėmis grupėmis, ieškant pragyvenimo reikmenų. Ir kuo daugiau „išsisklaido paskirai“ šitos visuomeninės grupės, tuo labiau darosi neišvengiama, kad netgi tokie vaidai, kurie civilizuotoje visuomenėje galėjo būti išsprendžiami taikos teisėjo kameroje, čia buvo sprendžiami daugiau ar mažiau kruvina kova. Eiras sako, kad kuomet kelios australiečių gentys tam tikrais tikslais sueina tam tikroje vietovėje, tai tokie suartėjimai niekuomet netrunka ilgai: dar prieš tai, kai australiečius privers išsiskirstyti

maisto trūkumas arba būtinumas persekioti žvėris, tarp jų prasideda priešiški susidūrimai, kurie, kaip žinoma, labai greit veda prie kovų.*

Kiekvienas supranta, kad tokie susidūrimai gali įvykti įvairiausiomis dingstimis. Bet pažymėtina, kad dauguma keliautojų priskiria juos *ekonominėms priežastims*. Kuomet Stenlis paklausė kelis čiabuvius ekvatorinėje Afrikoje, kaip kyla jų karai su kaimyninėmis gentimis, jam atsakė: „Mūsų vaikinai išvyks medžioti; kaimynai pradės juos varyti; tuomet mes užpulsime kaimynus, o jie mus, ir mes mušimės, kol neįkylės arba kol kuri nors šalis nebus nugalėta.“** Panašiai sako Bertonas: „Visus karus Afrikoje sukelia tikrai dvi priežastys: galvių pavogimas arba žmonių pagrobimas.“*** Ratcelis laiko galima, kad Naujojoje Zelandijoje karus tarp čiabuvių neretai sukeldavo paprastas noras pasiskaninti žmogieną.“**** Tačiau didelis čiabuvių polinkis į žmogėdriškumą *paaiškinamas* vietinės gyvūnijos skurdumu.

Kiekvienas žino, kaip daug karo baigtis priklauso nuo kiekvienos iš kariaujančiųjų šalių apsiginklavimo. O jų apsiginklavimą apsprendžia jų gamybinių jėgų būvis, jų ekonomija ir jų visuomeniniai santykiai, atsiradę tos ekonomijos pagrindu.***** Pasakyti, kad tokios ir tokios

* *Ed. J. Eyre*, *Manners and customs of the aborigines of the Australia*, London 1847, p. 243. [*Ed. J. Eiras*, *Australijos čiabuvių papročiai*, Londonas, 1847, p. 243.]

** *Stanley*, *Dans les ténèbres de l'Afrique*. Paris 1890, tome II, p. 91. [*Stenlis*, *Afrikos tankmėse*, Paryžius, 1830, t. II, p. 91.]

*** *Burton*, *Voyage aux grands lacs de l'Afrique orientale*, Paris 1862, p. 666. [*Bertonas*, *Kelionė prie Rytų Afrikos d. džiųjų ežerų*, Paryžius, 1862, p. 666.]

**** „*Völkerkunde*“ [„*Tautotyra*“], I, S. 93.

***** Tai gerai išaiškino Engelsas tuose „*Anti-Diuringo*“ skyriuose, kurie yra skirti „*prievartos teorijos*“ nagrinėjimui. Žr. taip pat knygą „*Les maîtres de la guerre*“ par le lieutenant-colonel Rousset professeur à l'école supérieure de la guerre. Paris [„*Karo meist-*

tautos arba gentys buvo kitų tautų *užkariautos*, dar ne-reiškia išaiškinti, kodėl socialiniai jų užkariavimo pada-riniai kaip tik tokie, o ne kokie nors kiti. Romėnams už-kariavus Galiją, socialiniai padariniai buvo visiškai ne tokie, kokie atsirado, užkariavus tą pačią šalį germa-nams. Normanams užkariavus Angliją, socialiniai pada-riniai buvo visiškai ne tokie, kokie atsirado, mongolams užkariavus Rusiją. Visais tais atvejais skirtumą galu-tinėje instancijoje nulemdavo, iš vienos pusės, užkariau-tos visuomenės ir, iš kitos — užkariaujančios visuomenės *ekonominės santvarkos* skirtingumas. Kuo daugiau iš-sivysto atitinkamos genties ar tautos gamybinės jėgos, tuo labiau didėja bent jos *galimybė* geriau apsiginkluoti kovai dėl būvio.

Tačiau ši bendra taisyklė turi daug pažymėtinų iš-imčių. Žemiausiose gamybinių jėgų išsivystymo stadi-jose genčių, pasiekusių įvairias ekonominio išsivystymo stadijas, pavyzdžiui, klajojančių piemenų ir sėslių

rai“, pulkininko Rusės, aukštosios karo mokyklos dėstytojo, Pary-žius]⁸⁹, 1901. Šios knygos, išdėstančios generolo Bonalio pažiūras, autorius sako: „Kiekvienos konkrečios istorinės epochos socialinis būvis turi vyraujančią įtaką ne tik kariniam nacijos organizmui, bet dar ir kariškių būdai, gabumams ir siekimams. Paprasti gene-rolai panaudoja paprastus metodus, pavartoja įprastas priemones ir nugali arba patiria pralaimėjimą, priklausomai nuo aplinkybių... Kai dėl didžiųjų karvedžių, tai jie pajungia savo genijui kovos priemones bei būdus“ (p. 20). Kaip?— Tai įdomiausia. Pasirodo, kad jie, „vadovaudamiesi kažkuo, panašiu į instinktyvų nuspėjimą, atitinkamai pertvarko ir priemones, ir būdus lygiagrečiaiems sociali-nės evoliucijos dėsniams, evoliucijos, kurios lemiama įtaką karo meno technikai jie vieni teįvertina (tas pats puslapis); vadinasi, liekia atskleisti priežastinį „socialinės evoliucijos“ ryšį su ekono-miniu visuomenės vystymusi, norint duoti materialistinį, matyti, labiausiai nelauktų karybos laimėjimų išaiškinimą. Pats Rusė yra labai arti tokio aiškinimo. Istorinė naujausio meno apybraiža, ku-rią jis surašė, remdamasis neišleistais gen. Bonalio darbais, labai panaši į tą, kurią mes randame Engelso veikaluose. Vietomis pa-našumas artėja prie visiško tapatumo.

žemdirbių, apsiginklavimo lygio skirtumas negali būti toks didelis, koks jis pasidaro vėliau. Be to, ekonominis vystymasis, labai veikdamas atitinkamos tautos būdą, kartais taip mažina jos karingumą, kad ji pasidaro nepajėgi priešintis ekonominiu atžvilgiu labiau atsilikusiam, bet užtat labiau įgudusiam kariauti priešui. Štai dėl ko *taikias žemdirbių gentis* neretai užkariauja *karingos tautos*. Ratcelis pažymi, kad patvariausius valstybinius organizmus sukuria „pusiau kultūrinės tautos“, susijungiant — užkariavimo būdu — šiems abiem elementams: žemdirbiams ir piemenims.* Apskritai kad ir kaip teisinga ši pastaba, bet reikia atminti, jog netgi ir tokiais atvejais — geras pavyzdys yra *Kinija* — ekonominiu atžvilgiu atsilikę *užkariautojai* pamažu visiškai pasiduoda ekonominiu atžvilgiu labiau išsivysčiusios *užkariautos tautos* įtakai.

Geografinė aplinka turi didelės įtakos ne tik pirmąsias tautoms, bet taip pat ir vadinamosioms *kultūringoms tautoms*. „Būtinumas visuomeniškai kontroliuoti kurią nors gamtos jėgą ūkio interesais, būtinumas stambiu mastu panaudoti arba pajungti ją žmogaus rankos sukurtais įrenginiais, — sako Marksas, — vaidina lemiamą vaidmenį pramonės istorijoje. Pavyzdys gali būti vandens reguliavimas Egipte, Lombardijoje, Olandijoje ir t. t. arba Indijoje, Persijoje ir t. t., kur drėkinimas dirbtiniais kanalais ne tikta teikia dirvai būtiną augalams vandenį, bet ir tuo pačiu metu atneša nuo kalnų kartu su dumbliu mineralinių trąšų. Ispanijos ir Sicilijos ūkinio suklestėjimo paslaptis arabų viešpatavimo metu buvo dirbtinis drėkinimas.“**

Mokymas apie geografinės aplinkos įtaką istoriniam žmonijos vystymuisi dažnai reiškė pripažinimą, kad

* „Völkerkunde“, S. 19. [„Tautotyra“, p. 19.]

** „Das Kapital, ibid., SS. 524—526.⁹⁰ [„Kapitalas“, ten pat, p. 524—526.]

„klimatas“ *betarpiškai* veikia visuomeninį žmogų: buvo spėjama, kad viena „rasė“ „klimato“ įtakoje pamildavo laisvę; kita — buvo linkusi kantriai klausyti daugiau ar mažiau despotiško monarcho valdžios; trečia — tapdavo prietaringa ir dėl to priklausoma nuo dvasininkijos ir pan. Pavyzdžiui, tokia pažiūra dar vyrauja Boklio veikale.* Pasak Markso, geografinė aplinka veikia žmogų *per gamybinius santykius, atsirandančius konkrečioje vietovėje dėl tam tikrų gamybinių jėgų, kurių pirmoji vystymosi sąlyga yra tos aplinkos savybės*. Šiuolaikinė etnologija vis daugiau ir daugiau priima šį požiūrį. Ir sutinkamai su tuo ji skiria „rasei“ vis mažesnę ir mažesnę vietą „kultūros“ istorijoje. „Pasiekti tam tikri kultūriniai laimėjimai neturi nieko bendro su rase“, — sako Ratcelis.**

* Žr. jo „History of civilization in England“, vol. I, Le'pzig, 1865, pp. 36—37. I, „Civilizacijos istorija Anglijoje“, t. I, Leipcigas, 1865, p. 36—37.] Pasak Boklio, viena iš keturių gamtinių priežasčių, veikiančių tautos charakterio bruožus, — „*bendras šalies pobūdis*“ (the general aspect of nature), — veikia daugiausia vaizduotę, o labai išsivysčiusi vaizduotė sukurianti prietarus, kurie savo ruožtu sulėtina mokslo raidą. Dažni žemės drebėjimai Peru, paveikę čiabuvių vaizduotę, esą padarė įtakos ir politinei santvarkai. Jeigu ispanai ir italai prietaringi, tai ir vėl šis prietaringumas esąs dėl žemės drebėjimų ir ugnikalnių išsiveržimų (ten pat, p. 112—113).⁹¹ Si *betarpiška* psichologinė įtaka ypač stipri esanti pirmosiose kultūrinio išsivystymo stadijose. Bet šiuolaikinis mokslas, priešingai, nustato, kad vienodą ekonominio išsivystymo pakopą pasiekusios pirmąsios gentys turi nepaprastai panašius religinius įsitikinimus. Boklio pažiūra, kurią jis pasiėmė iš XVIII amžiaus rašytojų, buvo išreikšta dar Hipokrato. (Žr. „Des airs, des eaux et des lieux“, traduction de Coray, Paris [„Apie vėjus, apie vandenį ir apie vietoves“, Korės vertimas, Paryžius], 1800, §§ 76, 85, 86, 88 ir t. t.).

** „Völkerkunde“ [„Tautotyra“], I, S. 10. Kartodamas „vieno iš didžiausių mūsų laikų mąstytojų“ žodžius, dar Milis sakė: „Of all vulgar modes of escaping from the consideration of the effect of social and moral influences of the human mind, the most vulgar is that of attributing the diversities of conduct and character to

Bet jei yra pasiektas tam tikras „kultūros“ būvis, tai jis, be abejo, veikia fizines ir psichines „rasės“ savybes.*

Geografinės aplinkos įtaka visuomeniniam žmogui yra *kintamasis dydis*. Šios aplinkos savybių sąlygojamas gamybinių jėgų vystymasis didina žmogaus viešpatavimą gamtai *ir tuo pačiu apsprendžia naują jo santykį su supančia geografinė aplinka*; dabartiniai anglai reaguoja į tą aplinką visiškai ne taip, kaip į ją reaguodavo gentys, kurios gyveno Anglijoje Juliaus Cezario laikais. Tai galutinai pašalina priešingą nuomonę, kad tam tikros vietovės gyventojų charakteris gali iš esmės pasikeisti, nepaisant to, kad jos geografinės savybės lieka nepakitėjusios.

VIII

Tam tikros ekonominės struktūros sukuriama teisiniai ir politiniai santykiai** lemiamai veikia visą visuo-

inherent natural differences“. Principles of political Economy, vol. I, p. 390. [„Iš visų vulgarių būdų, siekiant, kad nereikėtų tirti įtakos, kurią daro žmogaus dvasios socialiniai ir moraliniai poveikiai, vulgariausias yra tas, kuris elgesio ir charakterio skirtingumus priskiria būdingiems žmogui prigimtiniams skirtingumams.“ Politinės ekonomijos pagrindai, t. I, p. 390.]

* Apie rasę žr. įdomų Ž. Fino veikalą „Le préjugé des races. Paris [„Rasių prietarai. Paryžius], 1905. [1910 metų vokiškojo leid. priedas.] Vaicas sako: „Kai kurios negrų gentys yra stebinančios to ryšio, kuris yra tarp svarbiausio užsiėmimo ir nacionalinio charakterio, pavyzdys.“ „Anthropologie der Naturvölker“, II. S. 107. [„Pirmųjų tautų antropologija“, II, p. 107.]

** Apie ekonomikos įtaką visuomeninių santykių struktūrai žr. Engelso „Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats“. Achte Auflage, Stuttgart [„Seimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė“. Aštuntasis leidimas, Stutgartas], 1900; R. Hildebrando „Recht und Sitte auf den Verschiedenen [wirtschaftlichen] Kulturstufen“, I. Teil. Jena [„Teisė ir paprotys įvairiose ūkinės kultūros pakopose“, d. I, Jena], 1896; deja, Hildebrando silpnai įsisavino ekonominę medžiagą. Įdomi yra T. Acheliso brošiūra „Rechtsentstehung und Rechtsgeschichte“, Leipzig [„Tei-

meninio žmogaus *psichiką*. Marksas sako: „Ant įvairių nuosavybės formų, ant socialinių egzistencijos sąlygų iškyla ištisas įvairių ir savotiškų jausmų, iliuzijų, sąvokų ir pasaulėžiūrų antstatas.“⁹² *Būtis* nulemia *mąstymą*. Ir galima pasakyti, kad kiekvienas naujas žingsnis, kurį mokslas žengia, aiškindamas istorinio vystymosi procesą, yra naujas argumentas, įrodantis šį pagrindinį naujausio materializmo teiginį.

Jau 1877 metais Liudvigas Nuarė rašė: „Kalba ir proto gyvenimas atsirado iš bendros veiklos, siekiančios bendro tikslo, iš pirmykščio mūsų protėvių darbo.“* Toliau vystydamas šią puikią mintį, L. Nuarė nurodė, kad iš pradžių kalba pažymi objektyvaus pasaulio daiktus ne kaip *turinčius* tam tikrą *pavidalą*, o kaip *jį įgavusius* (nicht als *Gestalten*, sondern als *gestaltete*), ne kaip *aktyvius*, *darančius* tam tikrą *poveikį*, o kaip *pasyvius*, *veikiamus*.** Ir jis tai paaiškina tuo teisingu samprotavimu, kad „visi daiktai įeina į žmogaus akiratį, t. y. pasidaro jam *daiktais* tiktai tiek, kiek jie *yra* jo veikiami, priklausomai nuo to jie gauna žymėjimus, t. y. savo pavadinimus.“*** Trumpai tariant, Nuarės nuomone, *žmogaus* veikla duoda turinį pradinėms kalbos šaknims.**** Įdomu pažymėti, kad Nuarė pirmą

sės kilmė ir istorija“, Leipcigas], 1904, kuri, nagrinėdama teisę kaip visuomenės gyvenimo produktą, nepagilina klausimo, kas sąlygoja pačios visuomenės vystymąsi. M. A. Vakaro knygoje, „Les bases sociologiques du droit et de l'état“, Paris [„Teisės ir valstybės sociologiniai pagrindai“, Paryžius], 1898, aptinkama nemaža atskirų pastabų, nušviečiančių kai kurias daikto puses; bet apskritai paėmus pats Vakaro dar neišsiaiškino klausimo. Žr. taip pat: *Teresa Labriola*, „Revisione critica delle più recenti teoriche su le origini del Diritto, Roma [Terezė Labriola, Naujausių teisės kilmės teorijų kritinė apybraiža, Roma], 1901.

* „Der Ursprung der Sprache“, Mainz, S. 331. [„Kalbos kilmė“, Maincas, p. 331.]

** Ten pat, p. 341.

*** Ten pat, p. 347.

**** Ten pat, p. 369.

savo teorijos užuomazgą randa toje Feuerbacho mintyje, kad žmogaus esmę sudaro visuomeniškumas, žmogaus vienybė su žmogumi. Matyti, jis apie Marksą nieko nežinojo, nes priešingu atveju jis būtų pamatęs, kad jo pažiūra į *veikimo* vaidmenį kalbos kūrimesi yra artimesnė Markso pažiūrai. Marksas, priešingai Feuerbachui, daugiausia kalbėjusiam apie „stebėjimą“, savo gnoseologijoje pabrėžė žmogaus veiklą.

Vargu ar reikia priminti ryšium su Nuarės teorija, kad gamybos procese žmonių veiklos pobūdį apsprendžia jų gamybinių jėgų būvis. Tai aišku. Naudingiau bus pažymėti, kad lemiamą *būties* įtaka *mąstymui* ypač aiškiai matyti pirmykštėse gentyse, kurių visuomeninis ir protinis gyvenimas yra nepalyginti paprastesnis, negu civilizuotųjų tautų gyvenimas. Fon den Šteinas rašo apie Centrinės Brazilijos čiabuvių, kad juos suprasime tikrai tuomet, kai žiūrėsime į juos kaip į *medžiotojų buities* produktą (Erzeugnis). „Svarbiausias jų patyrimo šaltinis buvo gyvūnai, — sako jis toliau, — ir, remdamiesi šiuo patyrimu... jie daugiausia ir aiškinosi gamtą, kūrė savo pasaulėžiūrą.* Medžiotojų buities sąlygos nulemdavo ne tik šių genčių pasaulėžiūrą, bet taip pat jų dorovines sąvokas, jų jausmus ir netgi, — pastebimas pats rašytojas, — estetinį skonį. Ir visiškai tą patį mes matome *piemenų* genčių gyvenime. Pas tuos iš jų, kuriuos Ratcelis vadina *vienpusiškais gyvulių augintojais*, „mažiausiai 90% visų jų pokalbių objektas yra galvijai, jų kilmė, įpratimai, vertingumas ir trūkumai.“*** Tokie „vienpusiškai gyvulių augintojai“ buvo, pavyzdžiui, nelaimingieji *gerero*⁹³, kuriuos taip nepa-

* „Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens“, Berlin 1894, S. 201. [„Tarp pirmykščių Centrinės Brazilijos tautų“, Berlynas, 1894, p. 201.]

** Ten pat, p. 205—206.

prastai žiauriai neseniai „sutramdė“ „civilizuotieji“ vokiečiai.*

Jeigu pirmą kartą medžiotojui svarbiausias patyrimo šaltinis buvo *gyvūnai* ir jeigu visa jo pasaulėžiūra rėmėsi tuo patyrimu, tai nenuostabu, kad ir visa medžiotojų genčių *mitologija*, kuri šioje pakopoje atstodavo ir filosofiją, ir teologiją, ir mokslą, semia savo turinį iš to paties šaltinio. „Kas apibūdina bušmenų mitologiją, — sako Endriu Lengas, — tai beveik išimtinis vaidmuo, kurį joje vaidina gyvūnai. Išskyrus vieną senę, kuri vienur kitur pasirodo jų padirikuose padavimuose, vargu ar šiuose mituose kada nors pasireiškia žmogus.“** Pasak Br. Smito, australiečių, kaip ir bušmenų, kurie dar tebėra *medžiotojai*, dievai daugiausia yra paukščiai ir gyvuliai.***

* Apie „vienpusiškus piemenis“ ypač žr. *Fritšo* knygą [„Die Eingeborenen Süd-Africas“. Breslau [„Pietų Afrikos čiabuviai“, Breslavis], 1872. Fritšas sako: „Kafro idealas, dalykas, apie kurį jis svajoja ir kurį jis su meile apdainuoja savo dainose,— tai jo galvijai, t. y. pats vertingiausias jo turtas. Kartu su dainomis galvijų garbei dainuojamos dainos genties vado garbei, kuriose ir vėl jo galvijai vaidina didelį vaidmenį“ (I, 50). Kafrai galvijų priežiūrą laiko garbingiausiu užsiėmimu (I, 85), ir netgi karas patinka kafrai daugiausia dėl to, kad per jį jis tikisi kaipo grobį gauti galvijų (I, 79). „Kafų tarpe bylos teisme kyla ryšium su konfliktais dėl galvijų“ (I, 322). Tas pats *Fritšas* labai įdomiai aprašo *medžiotojų*-bušmenų buitį (I, 424 ir kt.).

** „Mythes, cultes et religion“, trad. par L. Marillier, Paris 1896, p. 332. [„Mitai, kultai ir religijos“, L. Mariljės vertimas. Paryžius, 1896, p. 332.]

*** Ta proga reikia atminti Rich. Andrės pastabą, kad iš pradžių žmogus vaizduojasi savo dievus kaip gyvūnus. „Kuomet vėliau prasideda gyvūnų antropomorfizacija, atsiranda mitiniai žmonių virtimai gyvūnais.“ („Ethnographische Parallele und Vergleiche“. Neue Folge, Leipzig 1889, S. 116 [„Etnografinės paralelės ir sugretinimai“. Nauja serija, Leipzigas, 1889, p. 116.]) Gyvūnų antropomorfizacija suponuoja jau palyginti aukštesnę gamybinių jėgų išsivystymo pakopą. Plg. taip pat *Frobeniusą* „Die Weltanschauung der Naturvölker. Weimar 1898, S. 24. [Pirmųjų tautų pasaulėžiūra Veimaras, 1898, p. 24.]

Pirmųjų genčių religija kol kas dar nepakankamai gerai ištirta. Bet tai, ką mes apie ją jau žinome, neginčijamai patvirtina, kad teisingas yra tas trumpas Feuerbacho—Markso teiginys, jog „ne religija sukuria žmogų, o žmogus sukuria religiją.“ Ed. Teiloras sako: „Matyti, kad visose tautose dievybės tipu buvo žmogus; todėl žmonių visuomenės struktūra ir jos vyriausybė tampa pavyzdžiu, pagal kurį kuriamos dangaus visuomenė ir dangaus vyriausybė.“* Tai jau, be abejo, materialistinė pažiūra į religiją: yra žinoma, kad dar Sen-Simonas laikėsi priešingos pažiūros, aiškindamas senovės graikų visuomeninę ir politinę santvarką jų religiniais įsitikinimais. Bet dar svarbiau yra tai, kad mokslas jau pradeda matyti priežastinį sąryšį tarp pirmųjų tautų technikos išsivystymo ir jų pasaulėžiūros.** Iš šios pusės jai, matyti, teks padaryti labai svarbių atradimų.***

Iš pirmųjų visuomenės *ideologijos* dabar yra geriausiai išstudijuotas *menas*. Šioje srityje sukaupta labai turtinga medžiaga, kuri nedviprasmiškai ir įtikinamiausiai liudija apie tai, kad materialistinis istorijos aiškinimas yra teisingas ir, taip sakant, *neišvengiamas*. Šios medžiagos yra tiek daug, kad galime išvardyti tikrai svarbiausius, tą klausimą liečiančius veikalus: *Schweinfurth*, „*Artes Africanae*“, Leipzig 1875; *R. Andree*, „*Ethnographische Parallele*“, straipsnis: „*Das Zeichnen bei den Naturvölkern*“; *Von den Steinen*, „Un-

* „La civilisation primitive“. Paris 1876, tome II, p. 322. [„Pirmųjų kultūra“, Paryžius, 1876, t. II, p. 322.]⁹⁴

** Plg. *G. Šurcą*, *Vorgeschichte der Kultur*. Leipzig und Wien, 1900, SS. 559—564. [Kultūros priešistorijis, Leipcigas ir Viena, 1900, p. 559—564.]⁹⁵ Žemiau kita proga dar grįšime prie šio klausimo.

*** [Pastaba prie 1910 metų vokiškojo leidimo.] Leisime sau nurodyti mūsų straipsnį žurnale „*Sovremennyj mir*“—„Apie vadinamuosius religinius ieškojimus Rusijoje“ (1909, rugsėjis).⁹⁶ Jame ištyrėme ir technikos reikšmę religiniams vaizdiniais vystytis.

ter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens“, Berlin 1894; *G. Mallery*, „Picture Writing of the American Indians“, X Annual Rep. of the Bureau of Ethnology, Washington 1893 (ataskaitose už kitus metus esama vertingų duomenų apie technikos, daugiausia audimo meno, įtaką ornamentikai); *Hoernes*, „Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa“, Wien 1898; *Ernst Grosse*, „Die Anfänge der Kunst“, to paties autoriaus „Kunstwissenschaftliche Studien“, Tübingen 1900; *Yrjö Hirn*, „Der Ursprung der Kunst“, Leipzig 1904; *Karl Bücher*, „Arbeit und Rhythmus“, dr. Aufl., 1902; *Gabriel et Adr. de Mortillet*, „Le Préhistorique“, Paris 1900, pp. 217—230; *Hoernes*, „Der diluviale Mensch in Europa“, Braunschweig, 1903; *Sophus Müller*, „L'Europe préhistorique“, trad. du danois par *Em. Philipot*, Paris 1907; *Rich. Wallaschek*, „Anfänge der Tonkunst“, Leipzig 1903.* 98

Kokios yra išvados, kurias priėjo šiuolaikinis mokslas meno kilmės klausimu, parodys šie mūsų išvardytų autorių teiginiai.

Hernesas sako**: „Ornamentika gali vystytis tikrai iš pramoninės veiklos, kuri sudaro jos materialinę

* [*Sveinfurtas*, „Afrikos menas“, Leipcigas, 1875; *R. André*, „Etnografinės paralelės“, straipsnis „Pirmykščių tautų piešimas“; *Fon den Steinenas*, „Tarp pirmykščių Centrinės Brazilijos tautų“, Berlynas, 1894; *G. Maleris*, „Amerikos indėnų tapyba“, Etnologijos biuro X kasmetinė ataskaita, Vašingtonas, 1893... *Hernesas*, „Vaizduojamojo meno Europoje istorija pirmykščių laikotarpiu“, Viena, 1898; *Ernestas Grosse* „Meno pradžia“... Meno mokslo apybraižos, Tiubingenas, 1900; *J. Hirnas*, „Meno kilmė“, Leipcigas, 1904; *Karlas Bivcheris*, „Darbas ir ritmas“, treč leid., 1902; *Gabrielis ir Adr. de Mortiljė*, „Pirmykštė istorija“, Paryžius, 1900, p. 217—230; *Hernesas*, „Deliuvinis žmogus⁹⁷ Europoje“, Braunšveigas, 1903; *Sofus Miuleris*, „Priešistorinė Europa“, iš danų kalbos vertė Em. Filipo, Paryžius, 1907; *Rich. Valašekas* „Muzikos meno pradžia“, Leipcigas, 1903.

** „Urgeschichte“ etc., S. 38. [„Pirmykštės visuomenės istorija“ ir t. t., p. 38.]

prielaidą; tautos, visiškai nežinančios pramonės... nežino ir ornamentikos“.

Fon den Šteinenas yra tos nuomonės, kad *piešimas* (Zeichnen) išsivystė iš *daiktų žymėjimo* (Zeichen), *siekiant praktiškų tikslų*.

Biucheris priėjo išvadą, kad „pradinėje išsivystymo pakopoje darbas, muzika ir poezija susilieja į vieną, bet pagrindinis šios trejybės elementas buvo darbas, tuo tarpu kai muzika ir poezija turėjo tiktai antraeilę reikšmę.“⁹⁹ Jo nuomone, „poezijos kilmės reikia ieškoti darbe.“ Jis pažymi, kad nė viena kalba nedėsto ritmine tvarka žodžių, sudarančių sakinius. Todėl neįtikima, kad, naudodami savo kasdieninę kalbą, žmonės prieitų ritmingą poetinę kalbą: tam prieštaravo vidinė šios kalbos logika.¹⁰⁰ Kaip gi išaiškinti ritmingos kalbos kilmę? Biucheris spėlioja, kad ritmingi kūno judesiai suteikė vaizdingai poetinei kalbai savo derinimosi dėsnius. Tai dar labiau tikėtina, kad žemiausiose vystymosi pakopose šiuos ritmingus judesius paprastai lydi *dainavimas*. Tačiau kuo gi išaiškinti kūno judesių derinimą? *Gamybinių procesų pobūdžiu*. Vadinasi, „eilėdaros paslaptis glūdi gamybinėje veikloje.“*

R. Valaškas taip formuluoja savo pažiūrą į pirmųjų genčių *vaidinimų kilmę***:

„Šių vaizdinių objektai buvo:

1. Medžioklė, karas, irklavimas (medžiotojų tarpe: gyvūnų gyvenimas ir įpratimai; gyvūnų pantomimos; kaukės***).

2. Galvijų gyvenimas ir įpratimai (piemenų tautose).

3. Darbas (žemdirbių tarpe — sėja, kūlimas, vynuogynų priežiūra).

* „Arbeit und Rhythmus“, S. 342. [„Darbas ir ritmas“, p. 342.]

** „Anfänge der Tonkunst“, S. 257. [„Muzikos meno pradžia“, p. 257.]

*** Paprastai taip pat vaizduojančios gyvūnus,— G. P.

Vaidinime dalyvaudavo visa gentis, kuri tuo metu dainuodavo (choras). Buvo dainuojami prasmės neturį žodžiai: turinį duodavo kaip tik vaidinimas (pantomima). Būdavo vaizduojami tik kasdieninio gyvenimo veiksmi, kurie absoliučiai būtini kovoje dėl būvio.“ Valaškas sako, kad daugelyje pirmųjų genčių choras kartais susidėdavo iš dviejų viena kitai priešingų dalių. „Taip, — priduria jis, — iš pradžių atrodė graikų drama, kuri anksčiau taip pat buvo gyvulių pantomima. Graikų ūkinyje gyvenime didžiausią vaidmenį vaidino ožka (žodis „tragedija“ ir kyla iš tragos — ožys)“.

Sunku sugalvoti dar ryškesnę iliustraciją teiginiui, kad ne mąstymas nulemia būtį, o būtis — mąstymą!

IX

Bet ūkinis gyvenimas vystosi gamybinių jėgų augimo įtakoje. Todėl gamybos procese kinta žmonių tarpusavio santykiai, o su jais ir žmogaus psichika. Marksas sako: „Tam tikroje savo išsivystymo pakopoje visuomenės materialinės gamybinės jėgos ima prieštarauti esamiems gamybiniams santykiams, arba — tai yra tik juridinė to išraiška — nuosavybės santykiams, kurių viduje jos ligi tol vystėsi. Iš gamybinių jėgų vystymosi formų tie santykiai virsta jų pančiais. Tuomet ateina socialinės revoliucijos epocha. Ekonominiam pagrindui pasikeitus, greičiau ar lėčiau vyksta perversmas visame milžiniškame antstate... Nė viena visuomeninė formacija nežlunga anksčiau, negu išsivysto visos gamybinės jėgos, kurioms ji duoda pakankamai erdvės, ir nauji, aukštesni gamybiniai santykiai niekuomet neatsiranda anksčiau, negu subręsta materialinės jų gyvavimo sąlygos pačios senosios visuomenės gelmėse.* Dėl to

* [Pastaba prie 1910 metų vokiškojo leidimo.] Yra žinoma, kad pas mus 1905 metų rudenį kai kurie marksistai samprotavo ne taip. Jie laikė galima *socialistinę* revoliuciją Rusijoje, tarsi šios

žmonija visuomet tesiama sau tik tokius uždavinius, kuriuos ji gali išspręsti, nes, arčiau įsiziūrėjus, visuomet pasirodo, kad pats uždavinys atsiranda tik tuomet, kada jau yra materialinės jo išsprendimo sąlygos arba jos yra bent susidarymo procese.“¹⁰²

Čia turime prieš akis tikrą — ir, be to, *grynai materialistinę* — visuomenės vystymosi „algebrą“. Šitoje algebroje esama vietos tiek „*šuoliams*“ — socialinių revoliucijų epochai, — tiek ir *laipsniškiems pakitimams*. Laipsniški kiekybiniai konkretaus daiktų būvio savybių pakitimai pagaliau veda į *kokybės pakitimą*, t. y. į *senojo gamybos būdo* — arba, kaip čia išsireiškia Marksas, senosios visuomeninės formacijos — žlugimą ir jo pakeitimą nauju. Kaip pažymi Marksas, rytų, antikinis, feodalinis ir šių laikų buržuazinis gamybos būdai bendrais bruožais gali būti pavadinti pažangiomis ekonominės visuomeninės formacijos epochomis.¹⁰³ Tačiau reikia manyti, kad kuomet Marksas vėliau susipažino su Morgano knyga apie pirmyktę visuomenę, tai jis, tur būt, pakeitė savo pažiūrą į *antikinio gamybos būdo sąryšį su rytų (azijiniu)*. Iš tikrųjų *feodalinio gamybos būdo* ekonominio vystymosi logika atvedė į socialinę revoliuciją, reiškusią *kapitalizmo* triumfą. Tačiau, pavyzdžiui, *Kinijos*, arba *senovės Egipto* ekonominio vystymosi logika visiškai nevedė į *antikinio gamybos būdo atsiradimą*. Pirmuoju atveju kalbama apie dvi vystymosi fazes, iš kurių *viena eina paskui kitą, kuri ją sukelia*. Antrasis atvejis rodo mums tikriausiai *du koegzistuojančius ekonominio vystymosi tipus*. *Antikinė visuomenė* pakeitė *gimininę visuomeninę organizaciją*, ir ta pati organizacija egzistavo prieš atsirandant rytų *visuomenei santvarkai*. Kiekvienas iš šių dviejų ekonominės santvarkos tipų buvo tarsį rezultatas tokio gamybinių jėgų gimini-

šalies gamybinės jėgos būtų jau pakankamai išsivysčiusios tokiai revoliucijai įvykti.¹⁰¹

nės organizacijos gelmėse augimo, kuris galiausiai turėjo neišvengiamai sukelti jos suirimą. Ir jeigu šitie du tipai didžiai skiriasi vienas nuo kito, tai svarbiausi jų skiriamieji bruožai susiformavo, *veikiant geografinę aplinkai*, kuri *vienu atveju* visuomenei, pasiekusiai tam tikrą gamybinių jėgų augimo pakopą, primesdavo *vieną* gamybinių santykių visumą, o *kitu atveju* — *kitą*, žymiai besiskiriančią nuo pirmosios.

Gimininės organizacijos atradimui, matyti, lemta visuomenės moksle suvaidinti tokį pat vaidmenį, kokį biologijoje suvaidino *ląstelės* atradimas. Ir kol Marksas ir Engelsas nebuvo susipažinę su šita organizacija, jų visuomenės vystymosi teorijoje negalėjo nelikti žymių spragų, kaip tai vėliau buvo pripažinęs ir pats Engelsas.¹⁰⁴

Bet gimininės organizacijos atradimas, kuris pirmą kartą davė raktą žemesniosioms visuomenės vystymosi stadijoms suprasti, buvo tiktai naujas ir galingas argumentas istorijos materialistinio aiškinimo *naudai*, o *ne prieš jį*. Tasai atradimas įgalino kur kas geriau įžvelgti tai, kaip formuojasi visuomeninės būties pirmosios fazės ir koku būdu visuomeninė būtis tuomet nulemia visuomeninį mąstymą. Bet tuo jis padarė nuostabiai aiškią tiesą, kad visuomeninį mąstymą nulemia visuomeninė būtis.

Tatai, tarp kitko, pažymime prabėgomis. Svarbiausias dalykas, į kurį šiuo atveju reikia atkreipti dėmesį — Markso nurodymas, kad tam tikroje gamybinių jėgų augimo pakopoje susiformavę nuosavybės santykiai tam tikrą laiką *prisideda prie tolesnio šių jėgų augimo*, o paskui pradeda *jį trukdyti**. Tatai mums primena, kad

* Imkime tą pačią vergovę. Tam tikroje pakopoje ji *skatina* gamybinių jėgų *augimą*, o po to ima *jį trukdyti*. Vergovės išnykimas Vakarų kultūrinėms tautoms buvo jų *ekonominio išsivystymo* rezultatas. (Apie vergovę antikiniame pasaulyje žr. įdomų profesorius Et. Čikočio veikalą „Il tramonto della Schavitù“. Turino

nors tam tikras gamybinių jėgų būvis *būna priežastis*, sukelianti konkrečius gamybinius ir, skyrium imant, nuosavybės santykius, bet, jei šie pastarieji atsirado kaip *nurodytos priežasties pasekmė*, jie iš savo pusės ima veikti tą priežastį. Vadinasi, gauname *sąveiką* tarp gamybinių jėgų ir visuomenės ekonomijos. Bet kadangi ant ekonominės bazės iškyla ištisas visuomeninių santykių, jausmų ir sąvokų antstatas, be to, tasai antstatas taip pat iš pradžių skatina, o po to trukdo ekonominę vystymąsi, tai tarp antstato ir bazės taip pat atsiranda *sąveika*, kuri padeda visiškai atspėti visus tuos reiškinius, kurie iš *pirmo žvilgsnio* atrodo prieštaraujant pagrindiniam istorinio materializmo teiginiui.

Visa, ką ligi šiol yra pasakę Markso „kritikai“ apie tariamą marksizmo vienpusiškumą ir apie tai, kad jis tarsi paniekinamai žiūri į visus kitus visuomenės vystymosi „veiksnius“, išskyrus ekonominį, išplaukė iš to, jog jie tiesiog nesuprato to vaidmens, kurį Marksas ir Engelsas skiria „*bazės*“ ir „*antstato*“ *sąveikai*. Pavyzdžiui, norint įsitikinti tuo, kaip mažai Marksas ir Engelsas ignoravo politinio veiksnio reikšmę, pakanka perskaityti tuos „Komunistų manifestą“ puslapius, kur kalbama apie buržuazijos išsivaduojamąjį judėjimą. Ten yra pasakyta:

„Engiamasis luomas, feodalams valdant, ginkluota ir savarankiškai besivaldanti asociacija komunoje, vienur — nepriklausoma miestinė respublika, kitur — trečiasis mokestinis monarchijos luomas, vėliau, manufak-

[„Vergovės žlugimas“, Turinas, 1899.]). Dž. H. Spikas (*Speke*) knygoje „Les sources du Nil“, Paris 1865, p. 21. [„Nilo ištakos“, Paryžius, 1865, p. 21] sako, kad vergai—negrų laiko negarbingu ir gėdingu dalyku pabėgimą nuo šeimininko, užmokėjusio už juos pinigų. Prie to reikia pridurti, kad tie patys *vergai* mano, kad jų padėtis esanti garbingesnė, negu *samdomojo* darbininko padėtis. Tokia pažiūra atitinka tą fazę, „kai vergovė dar yra *pažangus* reiškinys.“

tūros laikais — bajorijos atsvara luominėje arba abso-
liutinėje monarchijoje ir svarbiausias didžiųjų monar-
chijų pagrindas iš viso, pagaliau, susikūrus stambiajai
pramonei ir pasaulinei rinkai, — buržuazija išsikovojo
išimtinį politinį viešpatavimą šiuolaikinėje atstovauja-
mojoje valstybėje. Šiuolaikinė valstybės valdžia tėra tik
komitetas, tvarkąs bendruosius visos buržuazijos kla-
sės reikalus.“¹⁰⁵

Politinio „veiksnių“ reikšmė čia atskleista pakanka-
mai, — kai kurie „kritikai“ patys mano netgi, kad per-
daug, — aiškiai. Bet šio „veiksnių“ kilmę ir jėgą, kaip
ir jo veikimo būdą kiekvienu konkrečiu buržuazijos vys-
tymosi laikotarpiu, išaiškina „Manifeste“ ekonominio
vystymosi eiga, ir dėl to „veiksnių“ įvairumas nėra kiek
negriauna *pagrindinės priežasties vieningumo*.

Politiniai santykiai, be abejo, veikia ekonominį ju-
dėjimą; bet taip pat neabejotina ir tai, kad, *prieš veik-
dami jį, jie patys yra jo kuriami*.

Tą patį reikia pasakyti ir apie visuomeninio žmogaus
psichiką, apie tai, ką Štamleris kiek vienpusiškai vadi-
na *visuomeninėmis sąvokomis*. „Manifestas“ labai įtiki-
namai įrodo, kad jo autoriai gerai suprato idėjinio
„veiksnių“ reikšmę. Bet tame pačiame „Manifeste“ ma-
tome, kad jeigu idėjinis „veiksny“ visuomenės vysty-
mės vaidina svarbų vaidmenį, tai *jis pats yra šio vysty-
mosi kuriamas*.

„Kai senasis pasaulis artėjo prie žlugimo, senosios
religijos buvo nugalėtos krikščioniškosios religijos. Kai
krikščionybės idėjos XVIII amžiuje buvo triuškinamos
švietimo idėjų, feodalinė visuomenė kovojo savo žūt bū-
tinę kovą su anuo metu revoliucine buržuazija.“¹⁰⁶ Bet
šiuo atveju dar įtikinamesnis paskutinis „Manifesto“
skyrius. „Manifesto“ autoriai kalba jame, kad jų vien-
minčiai siekia skleisti darbininkų protuose kiek galima
aiškesnį įsisaugonimą, jog buržuazijos ir proletariato
interesai yra priešiški ir nesutaikiniami. Kiekvienam yra

aišku, kad kas neteikia reikšmės idėjiniam „veiksniui“, tas neturi jokio loginio pagrindo siekti kurios nors visuomeninės grupės protuose ugdyti kokią nors sąmoningumą.

X

Verčiau cituojame „Manifestą“, negu kitus Markso—Engelso veikalus, todėl, kad jis liečia tą ankstyvąją jų veiklos epochą, kuomet jie, kaip tikina kai kurie iš jų „kritikų“, ypač „vienpusiškai“ suprato visuomenės vystymosi „veiksnių“ savitarpio santykį. Aiškiai matome, kad ir toje epochoje jie pasižymėjo ne „vienpusiškumu“, o tiksliai siekė *monizmo*, šlykštėjosi tuo *eklektizmu*, kuris taip aiškiai pasireiškia ponų „kritikų“ pastabose.

Neretai nurodoma į du Engelso laiškus, išspausdintus leidinyje „Sozialistischer Akademiker“* ir parašytus — vienas 1890 metais, o kitas — 1894 m. Ponas Bernšteinas kitados su džiaugsmu nusitvėrė tuos laiškus,¹⁰⁷ kuriuose tarsi buvo aiškiai matyti evoliucija, laikai bėgant įvykusi Markso draugo ir vienminčio pažiūrose. Bernšteinas paėmė iš jų dvi, jo nuomone, įtikinamiausias ištraukas, kurias, mūsų manymu, reikia čia atkartoti, nes jos įrodo visai priešingą dalyką tam, ką norėjo įrodyti p. Bernšteinas.

Štai pirmoji iš jų: „Tuo būdu turime nesuskaitomą tarp savęs susikryžiuojančių jėgų kiekį, begalinę jėgų lygiagretainių grupę, ir iš to susikryžiovimo išeina vienas bendras rezultatas — istorinis įvykis. Į tą istorinį įvykį vėl galima žiūrėti kaip į vienos, paimitos kaip visuma, *nesąmoningai* ir nevalingai veikiančios jėgos produktą. Juk tam, ko nori vienas, trukdo kiti, ir tai, kas iš to išeina, yra kažkas tokio, ko nė vienas nenorėjo“¹⁰⁸ (1890 m. laiškas).

* [„Socialistinis akademikas“.]

O štai antroji ištrauka: „Politinis, teisinis, filosofinis, religinis, literatūrinis, meninis ir t. t. vystymasis remiasi ekonominiu vystymusi. Bet jie visi taip pat veikia vienas kitą ir ekonominį pagrindą“¹⁰⁹ (1894 m. laiškas). Ponas Bernšteinas manė, kad tai skamba kiek kitaip, negu pratarė veikalui „Zur Kritik der politischen Oekonomie“*, nurodanti ekonominio „pagrindo“ sąryšį su ant jos iškylančiu „antstatu“. Bet kodėl gi kitaip? Čia kaip tik pakartojama tai, kas pasakyta paminėtoje pratarėje: politinis ir bet kuris kitas vystymasis remiasi ekonominiu. Matyti, p. Bernšteiną išmušė iš vėžių žodžiai: „bet jie visi taip pat veikia vienas kitą ir ekonominį pagrindą“. Pratarę „Zur Kritik“, matyti, pats p. Bernšteinas suprato kiek kitaip, t. y. ta prasme, kad išskylantis ant ekonominio „pagrindo“ visuomeninis ir ideologinis „antstatas“ nedaro jokio grįžtamojo poveikio tam „pagrindui“. Tačiau mes jau žinome, kad nėra klaidingesnio dalyko, kaip šitaip suprasti Markso mintį, ir žmonėms, stebėjusiems „kritinius“ p. Bernšteino eksperimentus, likdavo tikrai traukyti pečiais, matant, kad žmogus, kitados ėmęs populiarizuoti marksizmą, nepasistengė — arba, tikriau sakant, pasirodė nesugebąs, — pirma suprasti šį mokymą.

Antrame p. Bernšteino cituotame laiške yra vietų, kurios yra bene kur kas svarbesnės Markso—Engelso istorinės teorijos priežastinei prasmei išaiškinti, negu p. Bernšteino taip blogai suprastos mūsų cituotos eilutės. Viena iš šitų vietų teigia: „Tai nėra, kaip kai kas patogumo dėlei įsivaizduoja, automatiškas ekonominės padėties veikimas, bet žmonės patys kuria savo istoriją, tačiau tik tam tikroje juos sąlygojančioje aplinkoje, remdamiesi jau egzistuojančiais faktiškais santykiais, tarp kurių ekonominės sąlygos, kad ir kaip stipriai jas beveiktų kitos — politinės bei ideologinės, — vis dėlto galų

* [„Dėl politinės ekonomijos kritikos“.]

gale yra lemiamos ir sudaro tą raudoną giją, kuri eina per visą vystymąsi ir viena tik įgalina jį suprasti.“¹¹⁰

Prie „kitų“ žmonių, aiškinančių istorinį Markso—Engelso mokymą ta prasme, kad istorijoje „automatiškai veikia pati ekonominė padėtis“, kaip dabar tai matome, priklausė pats p. Bernšteinas savo „ortodoksinės“ nuotaikos epochoje ir ligi šiol priklauso daugelis Markso „kritikų“, kurie pasuko atgal „*nuo marksizmo į idealizmą*“. Šitie giliaminčiai žmonės rodo didelį pasitenkinimą, atskleisdami ir prikišdami „vienpusiškiems“ Marksui ir Engelsui tą samprotavimą, kad istoriją kuria žmonės, o ne automatinis ekonomikos judėjimas. Kritikuodami Marksą, jie tuo pačiu jį giria ir, būdami nepaprastai naivūs, netgi neįtaria, kad „*Marksas*“, kurį jie „*kritikuoja*“ ir kuris yra sukurtas jų pačių tikrai visapusišku dalyko nesupratimu, neturi nieko bendro, išskyrus vardą, su tikruoju Marksu. Suprantama, kad tokio masto „kritikai“ visiškai nesugebėjo ką nors „papildyti“ ir „pataisyti“ istoriniame materializme. Todėl mes toliau ir nebeužsiiminėsime jais, bevelydami turėti reikalą su šios teorijos „pradininkais“.

Nepaprastai svarbu pažymėti, kad kuomet Engelsas, jau netrukus prieš mirtį, atmesdavo „automatišką“ istorinio ekonomikos veikimo supratimą, *jis tik kartojo* — beveik tais pačiais žodžiais — *ir aiškino tai, ką Marksas jau 1845 m. parašė mūsų aukščiau pacituotoje trečiojoje tezėje apie Feuerbachą*. Marksas ten kaltino pirma jo buvusį materializmą, kad jis užmiršo, jog jeigu, iš vienos pusės, „žmonės yra aplinkybių... produktai“, tai iš kitos — „aplinkybes keičia kaip tik žmonės“. Vadinasi, materializmo uždavinį istorijos srityje — kaip tą uždavinį suprato Marksas — sudarė kaip tik tai, kad būtų išaiškinta, *kuriuo būdu „aplinkybes“ gali keisti tie žmonės, kurie patys yra aplinkybių suformuojami*. Ir šis uždavinys buvo sprendžiamas, nurodant gamybinius santykius, susiformuojančius, veikiant

nuo žmogaus valios nepriklausančioms sąlygoms. Gamybiniai santykiai — tai *žmonių santykiai* visuomeniniame gamybos procese. Pasakyti, kad *pasikeitė gamybiniai santykiai*, — reiškia pasakyti, kad tam tikrame procese *pasikeitė žmonių savitarpio santykiai*. Šių santykių pakitimai negali vykti „automatiškai“, t. y. *nepriklausomai nuo žmogaus veiklos*, nes šie santykiai yra *santykiai, kylą tarp žmonių jų veikloje*.

Tačiau šitie santykiai gali keistis — ir iš tikrųjų labai dažnai keičiasi — visiškai ne ta kryptimi, kuria žmonės *pageidautų* juos pakeisti. „Ekonominės struktūros“ pobūdis ir toji kryptis, kuria kinta tas pobūdis, priklauso ne nuo žmonių valios, o nuo gamybinių jėgų būvio ir nuo to, kurie būtent gamybinių santykių pakitimai atsiranda ir darosi reikalingi visuomenei, toliau vystantis toms jėgoms. Engelsas tai paaiškina šiais žodžiais: „Žmonės patys kuria savo istoriją, bet ligi šiol jie kūrė ją ne bendra valia pagal vieną bendrą planą, net tam tikroje apibrėžtoje, apribotoje visuomenėje. Jų siekimai susikryžiuoja, ir kaip tik dėl to visose tokiose visuomenėse viešpatauja *būtinumas*, kurio papildymas ir pasireiškimo forma yra *atsitiktinumas*.“¹¹¹ Žmogiškoji veikla čia apibrėžiama ne kaip laisva, o kaip *būtina*, t. y. kaip *dėsninga*, t. y. kaip *galinti tapti mokslinio tyrimo objektu*. Vadinas, istorinis materializmas, nesiliaudamas nurodinėjęs, kad žmonės keičia aplinkybes, tuo pačiu metu pirmą kartą įgalina mus pažvelgti į *šio pakitimo procesą mokslo požiūriu*. Ir štai dėl ko turime pilnutinę teisę sakyti, kad materialistinis istorijos aiškinimas duoda reikiamų *prolegomenų kiekvienam tokiame mokymui apie visuomenę, kuris panorės pasirodyti kaip mokslas*.¹¹²

Tai yra taip teisinga, kad jau ir dabartiniu metu bet kuris visuomenės gyvenimo vienos ar kitos pusės tyrinėjimas tikrai tiek įgauna *mokslinę reikšmę*, kiek jis priartėja prie *materialistinio* jo aiškinimo. Ir toks aiškinimas, nepaisant liūdnei pagarsėjusio „idealizmo

atgijimo“ visuomenės moksluose, vis labiau ir labiau darosi įprastas ten, kur tyrinėtojai neužsiima pamokomais apmąstymais ir daugžodžiaivimu apie „idealą“, o užsibrėžia mokslo uždavinį atskleisti priežastinį reiškinių sąryšį. Materialistais pasirodo savo istoriniuose tyrinėjimuose netgi tokie žmonės, kurie ne tiktai kad nepritaria materialistinei pažiūrai į istoriją, bet tiesiog neturi apie ją jokio supratimo. Ir čia jų nesusipažinimas su šita pažiūra arba jų neigiamas nusistatymas prieš ją, kuris kliudo visapusiškai ją suprasti, iš tikrųjų atveda į tai, ką reikia pavadinti sąvokų vienpusiškumu ir siaurumu.

XI

Štai geras pavyzdys. Prieš dešimt metų žinomas prancūzų mokslininkas Alfredas Espinas — tarp kitko, didelis šiuolaikinių socialistų priešininkas — paskelbė labai įdomų, bent savo užmanymu, „sociologinį etiudą“: „Les origines de la technologie“*, kuriame, vadovaudamasis tuo grynai materialistiniu teiginiu, kad žmonijos istorijoje *praktika* visuomet eina pirma *teorijos*, jis nagrinėja *technikos* įtaką *ideologijos*, t. y., tikrai sakant, religijos ir filosofijos antikinėje Graikijoje, vystymuisi. Jis daro tokią išvadą, kad kiekvienu konkrečiu šio vystymosi laikotarpiu senovės graikų pasaulėžiūrą nulemdavo jų gamybinių jėgų būvis. Tai, žinoma, labai įdomus ir svarbus rezultatas. Bet žmogus, pripratęs sąmoningai taikyti materializmą istorijos reiškiniams aiškinti, susipažinęs su Espino „etiudu“, tur būt, laikys jame išreikštą pažiūrą vienpusiška. Ir tai bus dėl tos paprastos priežasties, kad prancūzų mokslininkas beveik visiškai neatkreipė dėmesio į kitus ideologijos vystymo „veiksnius“ — pavyzdžiui, į *klasių kovą*. Tuo tarpu šis „veiksnyss“ turi tikrai milžinišką reikšmę.

* [„Technologijos kilmė“.]

Pirmąkartėje visuomenėje, kurioje nėra pasiskirstymo į klases, žmogaus gamybinė veikla *betarpiškai* veikia jo pasaulėžiūrą ir jo estetinį skonį. Ornamentika savo motyvus ima iš technikos, o šokis — bene pats svarbiausias menas tokioje visuomenėje — neretai apsiriboja vien paprastu gamybos proceso vaizdavimu. Tai ypač pastebima *medžiotojų* gentyse, esančiose pačioje žemiausioje iš visų, mūsų stebėjimui prieinamų, ekonominio vystymosi pakopų.* Todėl daugiausia ir rėmėmės jomis, kuomet kalbėjome apie pirmąkartinio žmogaus *psichikos* priklausomumą nuo jo *ūkinės veiklos*. Bet į klases pasiskirsčiusioje visuomenėje *betarpiškas* šios veiklos poveikis ideologijai darosi kur kas mažiau pastebimas. Ir tai suprantama. Pavyzdžiui, jeigu vienas iš čiabuvės australietės šokių vaizduoja jos *darbą, rankiojant šaknis*, tai savaime suprantama, kad nė vienas iš tų grakščių šokių, kuriuos mėgdavo šokti, pavyzdžiui, XVIII amžiaus prancūzų aukštuomenės gražuolės, negalėjo vaizduoti šių damų gamybinio darbo, nes jokio gamybinio darbo jos ir nedirbo, skirdamos daugiausia laiko „švelniosios aistros mokslui“. Norint suprasti čiabuvės australietės šokį, pakanka žinoti, kokį vaidmenį australiečių genties gyvenime vaidina laukinių augalų šaknų rinkimas. O norint suprasti, sakysime, menuetą, visiškai nepakanka žinoti XVIII amžiaus Prancūzijos ekonomiką. Čia mums tenka turėti reikalą su šokiu, išreiškiančiu *neproduktyvios klasės psichologiją*. Tokia psichologija paaiškina didžiulę daugumą vadinamosios padorios

* Pirmą medžiotojų buvo *rankiotojai* — Sammelvölker, kaip dabar sako vokiečių mokslininkai. Bet visos mums žinomos laukinės gentys jau praėjo šią pakopą.¹¹³

[Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Engelsas savo veikalė apie šeimos kilmę sako, kad grynai medžiotojų tautos egzistuoja tik mokslininkų vaizduotėje. Medžiotojų gentys tuo pačiu metu yra ir „rankiotojos“. Tačiau, kaip matėme, medžioklė daro didžiulį poveikį šių tautų pažiūroms ir skoniams.

visuomenės „papročių ir mandagumo taisyklių“. Vadina-
si, *ekonominis* „veiksny“ čia užleidžia garbę ir vietą
psichologiniam. Tačiau neužmirškite, kad pats neproduk-
tyvių klasių atsiradimas visuomenėje yra jos ekonominio
vystymosi rezultatas. Vadinasi, ekonominis „veiksny“
visiškai išlaiko savo vyraujančią reikšmę, netgi užleis-
damas garbę ir vietą kitiems „veiksniams“. Priešin-
gai, kaip tik tuomet ir juntama ta reikšmė, nes tuomet
ji apsprendžia *kitų „veiksnių“ įtakos galimybę ir*
*ribas.**

Bet tai dar ne viskas. Aukštesnioji klasė netgi tuo-
met, kai ji dalyvauja kaip vadovas gamybos procese,
neslepia savo paniekos žemesniajai klasei. Tai taip pat
atsispindi abiejų klasių ideologijoje. Viduramžių pran-
cūzų *fabliaux* — o ypač *les chansons de gestes*¹⁴ — la-
bai nepatraukliai vaizduoja tuometinį valstietį. Jeigu
jomis tikėti, tai:

Li vilains sont de laide forme
Ainc si tres laide ne vit home;
Chaucuns a XV piez de granz
En auques ressemblent jâianz.

* Štai pavyzdys iš kitos srities. „Gyventojų veiksnys, — kaip
išsireiškia A. Kostas (žr. jo veikalą „*Les facteurs de population*
dans l'évolution sociale“. Paris [„Gyventojų veiksniai visuomenės
evoliucijoje“. Paryžius], 1901), — be abejo turi labai didelę įtaką
visuomenės vystymuisi. Bet Marksas visiškai teisus, sakydamas,
kad abstraktūs dauginimosi dėsniai galioja tiktai gyvūnams ir
augalams. Gyventojų skaičiaus didėjimas (arba mažėjimas) žmo-
nių visuomenėje priklauso nuo tos visuomenės sandaros, kurią nu-
lemia jos ekonominė struktūra. Joks „abstraktus dauginimosi dėsnis“
visai neišaiškina mums fakto, kad šiuolaikinės Prancūzijos gyven-
tojų skaičius beveik nedidėja. Labai klusta tie socio'ogai ir ekonomis-
tai, kurie gyventojų skaičiaus didėjimą laiko *pagrind.ne* visuomenės
vystymosi priežastimi (žr. A. Lorios knygą „*La legge di popolazio-
ne ed il sistema sociale*. Siena [„Gyventojų skaičiaus dėsnis ir so-
cialinė sistema“. Siena], 1882).

Mais trop sont de laide manière
Boçu sont devant et derrière.*

O valstiečiai, žinoma, žiūrėjo į save kitaip; pasipiktindami feodalų išpuikimu, jie dainavo:

Mes tokie pat žmonės, kaip jie,
Ir taip pat sugebame kentėti, kaip jie, ir t. t.

Ir jie klausinėjo: „Kur buvo bajoras tuo metu, kai Adomas arė, o Ieva verpė?“ Žodžiu, kiekviena iš šių dviejų klasių žiūrėjo į padėtį savo požiūriu, kurio ypatybės sąlygojo tos klasės padėtis visuomenėje. Klasių kova nuspaldindavo kovojančių šalių psichologiją. Ir taip, žinoma, buvo ne tik tai viduramžiais ir ne tik tai Prancūzijoje. Ir kuo labiau aštrėdavo klasių kova tam tikroje šalyje ir tam tikru laiku, tuo stipresnis darėsi jos poveikis kovojančių klasių psichologijai. Kas nori studijuoti ideologijų istoriją visuomenėje, pasiskirsčiuosioje į klases, tam reikia įdėmiai skaitytis su šiuo poveikiu. Kitaip jis nieko nesupras. Pamėginkite *betarpiškai ekonomiškai* išaiškinti Davido mokyklos¹¹⁵ pasirodymą XVIII amžiaus prancūzų tapyboje: jūs nieko nepasakysite, išskyrus juokingas ir nuobodžias nesąmones; tačiau pamėginkite pažvelgti į šią mokyklą kaip į klasių kovos, vykusios Prancūzijos visuomenėje Didžiosios revoliucijos išvakarėse, ideologinį atspindį, ir reikalas nedelsiant nukryps į kitą pusę: jūs gerai suprasite netgi tokias Davido tapybos savybes, kurios, kaip atrodo, yra tokios tolimos nuo visuomenės ekonomijos, kad niekuo negali būti susijusios su ja.

Tą pat tenka pasakyti ir apie ideologijų istoriją senovės Graikijoje: didžiausiu mastu ją veikė klasių kova.

* [Mužikai visi išgamos,
Tokių nematė žmogus;
Kiekvienas 15 pėdų ilgumo,
Kiti tarsi milžinai,
Bet labai šlykštūs;
Ir iš priekio ir iš užpakalio kupra.]

Ir štai šis poveikis per mažai atsispindėjo įdomiame Espino etiude, dėl to jo svarbios išvados įgavo vienpusišką pobūdį. Jau dabar būtų galima pateikti nemaža tokių pavyzdžių, ir jie visi parodytų, kad Markso materializmo poveikis daugeliui iš nūdienių specialistų būtų ko palankiausias ta prasme, kad jis *išmokytų juos imti domėn ir kitus „veiksnius“, išskyrus techninį ir ekonominį*. Tai panašu į paradoksą; bet tai nenuginčijama tiesa, kuri nebestebins mūsų, jeigu atsiminsime, kad nors Marksas kiekvieną visuomeninį judėjimą aiškina ekonominiu visuomenės vystymusi, bet dažnai taip aiškina, laikydamas ekonominį visuomenės vystymąsi tik *pradinę priežastimi*, t. y. numato tarpinį visos eilės įvairių „veiksnių“ veikimą.

XII

Siuolaikiniame moksle dar ima ryškėti ir kita tendencija, tiesiogiai priešinga tai, kurią mes ką tik matėme Espino pažiūrose, — tendencija idėjų istoriją aiškinti ypatinga klasių kovos įtaka. Ši visiškai nauja ir kol kas dar visai mažai išryškėjusi tendencija atsirado, tiesiogiai veikiant marksistiniam istoriniam materializmui. Mes ją matome graiko A. Eleuteropulo veikaluose. Jo svarbiausias kūrinys „Wirtschaft und Philosophie“. I. „Die Philosophie und die Lebensauffassung des Griechentums auf Grund der Gesellschaftlichen Zustände“; ir II. „Die Philosophie und die Lebensauffassung der germanisch-römischen Völker“* išėjo Berlyne 1900 metais. Eleuteropulas įsitikinęs, kad bet kurio konkretaus laikotarpio filosofija išreiškia jam būdingą „pasaulėžiūrą ir pažiūras į gyvenimą“ (Lebens- und Weltanschauung). Tiesą sakant, tai nenaudas teiginys. Dar

* [„Ekonomika ir filosofija“. I. „Filosofija ir graikų pasaulėžiūra, remiantis visuomeniniais santykiais“... II. „Germanų-romėnų tautų filosofija ir pasaulėžiūra“.]

Hegelis yra sakęs, kad kiekviena filosofija tėra tik idėjinė savo epochos išraiška. Tačiau įvairių epochų sąvybes, o vadinasi, ir jas atitinkančias filosofijos vystymosi fazes Hegelis aiškino absoliučios idėjos judėjimu, tuo tarpu kai, pasak Eleuteropulo, kiekvieną konkrečią epochą apibūdina pirmiausia ją atitinkanti ekonominė padėtis. Kiekvienos atitinkamos tautos ekonomika apsprendžia jos „pasaulėžiūrą ir pažiūras į gyvenimą“, kurios, tarp kitko, pasireiškia ir filosofijoje. Kintant ekonominei bazei, kinta taip pat ideologinis antstatas. Kadangi ekonominis vystymasis veda į visuomenės pasiskirstymą į klases ir į jų kovą, tai tam tikrai epochai būdingos „pažiūros į gyvenimą ir pasaulėžiūra“ nėra vienodo pobūdžio: jos yra skirtingos įvairiose klasėse ir kinta sutinkamai su tų klasių padėtimi, poreikiais, jų siekimais ir jų tarpusavio kovos eiga.

Tokios yra Eleuteropulo pažiūros į visą filosofijos istoriją. Nėra ko ir bekalbėti, kad šis požiūris vertas didžiulio dėmesio ir visiško pritarimo. Filosofinėje literatūroje jau seniai buvo pastebėtas nepasitenkinimas įprasta pažiūra į filosofijos istoriją kaip į paprastą filosofijos sistemų filiaciją. Brošiūroje, kuri buvo išleista devintojo dešimtmečio pabaigoje ir skirta filosofijos istorijos studijavimo klausimui, žinomas prancūzų rašytojas Pikavė stačiai kalbėjo, kad tokia filiacija labai mažai ką išaiškina.* Eleuteropulo knygos pasirodymą būtų galima sveikinti kaip naują žingsnį filosofijos istorijos studijavimo srityje ir kaip istorinio materializmo triumfą, taikant istorinį materializmą vienai iš labiausiai nuo ekonomijos nutolusių ideologijų. Tačiau Eleuteropulas, deja, neparodė didelio mokėjimo naudotis šio materializmo dialektiniu metodu. *Jis be galo supaprastino* jam iškiliusius uždavinius ir jau vien dėl to jis

*„L'histoire de la philosophie, ce qu'elle a été, ce qu'elle peut être“. Paris 1888. [„Filosofijos istorija, kas ji buvo, kuo ji gali būti“. Paryžius, 1888.]

negalėjo išspręsti jų kitaip, kaip vienpusiškai, vadinasi, ir labai nepatenkinamai. Paimsime kad ir Ksenofaną. Pasak Eleuteropulo, Ksenofanas esąs filosofinis Graikijos proletariato siekimų reiškėjas. Tai savo laikmečio Ruso.* Jis siekęs įvykdyti visuomenės reformą visų piliečių lygybės ir vienybės prasme, ir jo mokymas, kad *būtis yra vieninga*, buvęs tik teorinis jo reformatorinių planų pagrindimas**. Iš šio Ksenofano reformatorinių siekimų teorinio pamato logiškai iškilo visos jo filosofijos detalės, pradedant nuo jo pažiūros į dievybę ir baigiant teorija, kad jautimų organais gaunami mūsų vaizdiniai esą apgaulingi***.

Heraklito Tamsiojo filosofija kilo kaip aristokratinė reakcija prieš revoliucinius Graikijos proletariato siekimus. Pasak jo, visuotinė lygybė esanti negalima: pati gamta kurianti žmones nelygiais. Kiekvienas turįs būti patenkintas savo likimu. Valstybėje reikia ne versti esamąją santvarką, o šalinti savavaliavimą, kuris esąs galimas, tiek valdant *nedaugeliui žmonių*, tiek ir *masėms* viešpataujant. Valdžia turinti priklausyti *įstatymui*, kuriuo išreiškiamas *dievo įstatymas*. Dievo įstatymas neatmeta *vienybės*; bet jį atitinkanti vienybė esanti *priešybių vienybė*. Todėl Ksenofano planų įgyvendinimas pažeistų dieviškąjį įstatymą. Toliau vystydamas ir pagrįsdamas šią mintį, Heraklitas sukūrė savo dialektinį mokymą apie tapimą (Werden).****

Taip sako Eleuteropulas. Vietos trūkumas neleidžia mums pateikti dar kitų pavyzdžių, rodančių, kaip jis analizuoja priežastis, nulėmusias filosofijos vystymąsi. Bet vargu ar tai reikia daryti. Tikimės, skaitytojas mato, kad tą analizę reikia laikyti nevykusia. Ideologijų vystymosi procesas apleičiamas yra nepalyginamai sudėtin-

* „Okis ir filosofija“, I, p. 98.

** Ten pat, p. 99.

*** Ten pat, p. 99—101.

**** Ten pat, p. 103—107.

gesnis, negu kad mano Eleuteropulas.* Skaitydamas jo be galo supaprastintus samprotavimus apie klasių kovos poveikį filosofijos istorijai, pradedi apgailestauti, kad, matyti, jam liko visiškai nežinoma aukščiau minėta Es pino knyga: šiai knygai būdingas vienpusiškumas, su dėtas su jo paties vienpusiškumu, gal būt, daug ką pa taisytų jo analizėje.

Tačiau kad ir kaip ten bebūtų, nevykęs Eleuteropulo mėginimas vis dėlto yra naujas įrodymas daug kam nelaukto teiginio naudai — teiginio, kad gilesnis Markso istorinio materializmo įsisavinimas būtų naudingas daugeliui šiuolaikinių tyrinėtojų *kaip tik tam, kad jie būtų apsisaugoję nuo vienpusiškumo*. Eleuteropulas yra susipažinęs su šiuo materializmu. Bet jis yra *silpnai* su juo susipažinęs. Tai įrodoma ta tariama *pataisa*, kurią jis laiko reikalinga įnešti į jį.

Jis pažymi, kad tam tikros tautos ekonominiai santykiai sąlygoja tik „jos vystymosi būtinumą“; o pats vystymasis yra individualybės reikalas, ir šios tautos „pažiūrų į gyvenimą ir pasaulėžiūros“ turinį apsprendžia, pirma, jos charakteris ir jos gyvenamosios šalies pobūdis, antra, tos tautos poreikiai ir, trečia, asmeniniai ypatumai tų žmonių, kurie pasireiškia joje kaip reformatoriai. Pasak Eleuteropulo, tik šia prasme ir galima kalbėti apie filosofijos ir ekonomijos santykį. Filosofija vykdo savo meto reikalavimus, ji vykdo juos sutinkamai su filosofo asmenybe.**

Eleuteropulas, tur būt, mano, kad ši jo pažiūra į filosofijos ir ekonomijos santykį yra kažkas ypatinga, palyginus su Markso—Engelso materialistine pažiūra. Jis yra tos nuomonės, kad jo istorijos aiškinimui reikia

* Jau ne kartą esame kalbėję, kad, remdamasis senovės Graikijos ekonomika, Eleuteropulas nieko konkrečiai apie ją nepasako, apsiribodamas bendrais posakiais, kurie čia, kaip ir visur, nieko neįšaiškina.

** „Ūkis ir filosofija“, I, p. 16—17.

suteikti naują vardą, pavadinus jį *graikiškąja tapimo teorija* (griechische Theorie des Werdens*). Tai tiesiog juokinga, ir ryšium su tuo galima pasakyti tiktai viena: „graikiškoji tapimo teorija“, kuri iš tikrųjų yra ne kas kita, kaip gana blogai suvirškintas ir gana nevykusiai išdėstytas istorinis materializmas, vis dėlto *žada* kur kas daugiau, negu *duoda* Eleuteropulas, pereidamas nuo savo metodo apibūdinimo prie naudojimosi juo: tuomet jis jau visiškai nutolsta nuo Markso.

Kai dėl pačios „filosofo asmenybės“ ir apskritai dėl asmenybės bet kurio veikėjo, paliekančio savo pėdsaką žmonijos istorijoje, tai labai klysta tie, kurie mano, kad Markso—Engelso teorija nepalikusi jai vietos. Ji yra palikusi jai vietą; bet tuo pačiu metu ji sugebėjo išvengti neleistino „*asmenybės*“ veiklos priešpastatymo *įvykių eigai, kurią apsprendžia ekonominis būtinumas*. Kas griebiasi tokio priešpastatymo, tas tuo pačiu įrodo, kad jis labai mažai suprato materialistinę istorijos aiškinimą. Pagrindinis istorinio materializmo teiginys, kaip jau esame ne kartą kartoję, sako, kad *istoriją kuria žmonės*. O jei ją kuria žmonės, tai aišku, kad, tarp kitko, ją kuria ir „*didieji žmonės*“. Bovieka tiktai išsiaiškin-, ti, kas gi nulemia šių žmonių veiklą. Viename iš mūsų aukščiau cituotų dviejų laiškų Engelsas apie tai sako:

„Ta aplinkybė, kad štai kaip tik šis didis žmogus iškyla kalbamoje šalyje, tam tikru laiku, žinoma, yra grynas atsitiktinumas. Bet jei mes jį pašalinsime, tai tenai bus reikalingas jo pakaitalas, ir tas pakaitalas atsiranda, — geresnis ar blogesnis, bet ilgainiui atsiranda. Kad Napoleonas, kaip tik šis korsikietis, buvo tas karinis diktatorius, kuris buvo reikalingas karo nualintai Prancūzijos respublikai, — tai buvo atsitiktinumas. Tačiau jei nebūtų buvę Napoleono, tai jo vaidmenį būtų atlikęs kas nors kitas. Tai įrodo tas faktas, kad kai tik toks

* „Ŗkis ir filosofija“, I, p. 17.

žmogus būdavo reikalingas, jis visuomet atsirasdavo: Cezaris, Augustas, Kromvelis ir t. t. Jeigu materialistinę istorijos supratimą atrado Marksas, tai Tjeris, Minjė, Gizo, visi anglų istorikai iki 1850 metų įrodo, kad daug kas to siekė, o tatai, kad tą patį supratimą atrado ir Morganas, parodo, kad tam laikas buvo pribrendęs ir tas atradimas *turėjo* būti padarytas.

Lygiai taip pat yra ir su visais kitais atsitiktinumais ir tariamais atsitiktinumais istorijoje. Kuo labiau nutolsta nuo ekonominės taisyklės, kurią mes tiriamo, kuo labiau ji priartėja prie grynai abstraktinės-ideologinės taisyklės, tuo daugiau mes rasime jos vystymosi atsitiktinumų, tuo labiau zigzagu eina jos kreivė. Tačiau nubrėžkite kreivės vidurinę ašį, ir Jūs rasite, kad kuo ilgesnis tiriamasis laikotarpis, kuo platesnė tiriamoji taisyklė, tuo labiau ta ašis priartėja prie ekonominio vystymosi ašies, tuo labiau ji yra jai lygiagretė.*

Kiekvieno atitinkamo įžymaus darbuotojo dvasinio ar visuomeninio vystymosi srityje „asmenybė“ priklauso prie tų *atsitiktinybių*, kurių pasirodymas nėra niekuomet netrukdo „vidurinei“ žmonijos *protinio* vystymosi linijai eiti lygiagrečiai su jos *ekonominiu* vystymusi.** Eleuteropulas būtų geriau išsiaiškinęs tai, jeigu jis būtų atidžiau įsigilinęs į Markso istorinę teoriją ir būtų mažiau rūpinęsis *savos*, „graikiškos“ teorijos kūrimu.***

Nėra reikalo pridurti, kad dabartiniu metu toli gražu ne visuomet mokame atskleisti tam tikros filosofinės pažiūros atsiradimo priežastinį sąryšį su ekonomine tos epochos padėtimi. Bet juk dar tik pradedame dirbti šia

* „Der sozialistische Akademiker“, Berlin 1895, Nr. 20, S. 374.¹¹⁶ [„Socialistinis akademikas“, Berlynas, 1895, Nr. 20, p. 374.]

** Žr. straipsnį „Asmenybės vaidmens istorijoje klausimu“ mūsų knygoje „Per dvidešimt metų“.¹¹⁷

*** Jis pavadino „savo“ teoriją *graikiškąja*, nes, pasak jo, „jos pagrindiniai teiginiai buvo iškelti graiko Taleso ir pilniau išvystyti taip pat graiko“... (cit. veik., p. 17), t. y. Eleuteropulo.

kryptimi, o jeigu jau galėtume atsakyti į visus čia išskylančius klausimus — arba bent tikrai į jų daugumą, — tai mūsų darbas būtų jau baigtas arba artėtų į savo pabaigą. Šiuo atveju svarbiausią reikšmę turi ne tai, kad mes *dar nemokame susidoroti su visais* sunkumais, pasitaikančiais mums šioje srityje, — nėra ir negali būti tokio metodo, kuris iš karto pašalintų moksle visus sunkumus, — o tai, kad materialistinis istorijos aiškinimas kur kas lengviau susidoroja su jais, negu idealistinis ir eklektinis. O kad iš tikrųjų yra taip, pakankamai laiduoja tas faktas, kad istorijos srityje mokslo mintis iš tikrųjų nepaprastai linko į materialistinį reiškinių aiškinimą, vadinasi, atkakliai siekė šio aiškinimo, pradedant restauracijos epocha*, ir tebelinko į jį, siekė jo ligi šių laikų, nepaisant kilnaus pasipiktinimo, apimančio kiekvieną save gerbiantį buržuazijos ideologą, kai išgirsta žodį *materializmas*.

Trečiu pavyzdžiu, rodančiu, kaip *dabar neišvengiamai mėginimai materialistiškai aiškinti visas žmonių kultūros puses*, gali būti Franco Feuerherdo darbas: „Die Entstehung der Stile aus der politischen Oekonomie“, erster Teil, Braunschweig und Leipzig 1902.** Feuerherdas sakė: „Sutinkamai su viešpataujančiu gamybos būdu ir jo sąlygojama valstybės forma, žmonių intelektas nukrypsta į įvairias puses ir lieka neprieinamas kitiems. Todėl kiekvieno stiliaus (mene. — *G.P.*) egzistavimas suponuoja egzistavimą tokių žmonių, gyvenančių visiškai apibrėžtomis politinėmis sąlygomis, gaminančių, esant visiškai apibrėžtiems gamybiniais santykiais, ir turinčių visiškai aiškius idealus. Kai yra šios priežastys, tai žmonės sukuria jas atitinkantį stilių su tokiu pat natūraliu būtinumu ir neišvengiamumu, kaip ir

* Apie tai žr. mūsų pratarbę „Manifesto“ (mūsų vertimas) antrajam leidimui.¹¹⁸

** [„Stiliaus kilmė iš politinės ekonomijos“, d. I, Braunšveigas ir Leipcigas, 1902.]¹¹⁹

vyksta drobės balinimas, juosta sidabro bromidas ir debesyse pasirodo puošni vaivorykštė, vos tik saulė. kaip priežastis, sukelia visas tas pasekmes.“* Žinoma, iš tikrųjų yra taip, ir labai įdomi ta aplinkybė, kad tai pripažįsta *meno istorikas*. Bet kai Feuerherdas imasi įvairių graikiškų stilių atsiradimą aiškinti ekonomine senovės Graikijos padėtimi, jis gauna kažką per daug schemiška. Mes nežinome, ar išėjo antroji jo veikalo dalis: tuo nesidomėjome, nes buvo aišku, kaip blogai jis įvaldė šiuolaikinį materialistinį šių mokymų metodą. Savo schemišku jo samprotavimai primena samprotavimus mūsų ribotų Fričių ir Rožkovų, kuriems, kaip ir jam, reikia palinkėti pirmiausia ir daugiausia *išstudijuoti šiuolaikinį materializmą*. Tiktai *marksizmas* gali juos visus išgelbėti nuo *schemiškumo*.

XIII

Velionis Nik. Michailovskis kažkada, ginčydamasis su mumis, teigė, kad Markso istorinė teorija niekuomet plačiai nepaplis mokslo pasaulyje. Mes ką tik matėme ir dar vėliau pamatysime, kad tas teigimas ne visai teisingas. Tačiau iš pradžių mums reikia pašalinti dar kai kuriuos kitus nesusipratimus, kliudančius teisingai suprasti istorinį materializmą.

Jeigu norėtume trumpai išreikšti Markso—Engelso pažiūrą į dabar garsiosios „bazės“ santykį su ne mažiau garsiu „antstatu“, tai gautume štai ką:

- 1) *gamybinių jėgų būklė*;
- 2) jų sąlygojami *ekonominiai santykiai*;
- 3) socialinė-politinė *santvarka*, iškilusi ant atitinkamos ekonominės „bazės“;
- 4) *visuomeninio žmogaus psichika*, kurią iš dalies betarpiškai apsprendžia ekonomika, o iš dalies visa ant jos iškilusi socialinė-politinė santvarka;

* Ten pat, p. 19—20.

5) *įvairios ideologijos*, atspindinčios šios psichikos savybes.

Ši formulė pakankamai plati, kad visos istorinio vystymosi „formas“¹²⁰ gautų tinkamą vietą, ir kartu jai yra visiškai svetimas tas eklektizmas, kuris negali atskleisti daugiau, negu *sąveiką* tarp įvairių visuomeninių jėgų, ir netgi neįtaria, kad *sąveikos* tarp šių jėgų *faktas* dar visai neišsprendžia jų *kilmės klausimo*. Tai *monistinė* formulė. Ir šią *monistinę* formulę ištisai persunkia *materializmas*.¹²¹ Savo „Dvasios filosofijoje“ Hegelis sakė, kad dvasia esanti vienintelis istorijos varantysis principas. Kitaip ir neįmanoma galvoti, jeigu laikysimės *idealizmo*, teigiančio, kad *būtį* nulemia *mąstymas*, pažiūros. Markso materializmas rodo, koku būdu *būties istorija* sąlygoja *mąstymo istoriją*. Tačiau idealizmas nekludė Hegeliui pripažinti, kad *ekonomikos* veikimas esąs „dvasios vystymosi sutarpinta“ priežastis; ir lygiai taip pat materializmas nekludė Marksui pripažinti, jog „dvasios“ veikimas istorijoje yra jėga, kurios kryptį bet kuriuo konkrečiu laiku ir galiausiai apsprendžia *ekonomikos* vystymosi eiga.

Tai, kad visos ideologijos turi vieną bendrą šaknį — *tam tikros epochos psichologiją*, — suprasti nesunku, ir tuo įsitikins kiekvienas, kas, nors ir paviršutiniškai, susipažins su faktais. Antai nurodysime kad ir prancūzų romantizmą. Viktoras Hugo, Eženis Delakrua ir Hektoras Berliozas dirbo trijose visiškai skirtingose meno srityse. Ir jie visi buvo gana tolimi vienas kitam. Pavyzdžiui, Hugo nemėgo muzikos, o Delakrua paniekinaimai žiūrėjo į muzikus-romantikus. Ir vis dėlto šiuos tris žmones pagrįstai vadina *romantine trejybe*. Jų kūrinuose atsispindėjo ta pati psichologija. Galima sakyti, kad Delakrua paveiksle „Dantas ir Vergilijus“ pasireiškė ta pati nuotaika, kuri padiktavo Hugo jo „Ernanį“, o Berliozui — jo „Fantastinę simfoniją“. Ir tai jautė jų amžininkai, t. y. tie iš jų, kurie apskritai nebuvo abe-

jingi literatūrai ir menui. Klasikas savo skoniu Engras vadino Berliožą „biauriu muziku, pabaisa, plėšiku, antikristu.“* Tai primena meilikaujančius klasikų atsiliepimus apie Delakrua, kurio teptuką jie vadino girta šluota. Yra žinoma, kad Berliožui, kaip ir Hugo, tekdavo išlaikyti tikrus mūšius.** Taip pat žinoma, kad jis kur kas sunkiau ir žymiai vėliau, negu Hugo, laimėjo pergalę. Kodėl gi taip atsitiko, nepaisant to, kad jo muzikoje reiškiasi ta pati psichologija, kaip ir romantinėje poezijoje ir dramoje? Norint atsakyti į šį klausimą, tektų išsiaiškinti daugelį tokių prancūzų muzikos ir literatūros lyginamosios istorijos*** detalių, kurios, gal būt, dar ilgai — *o gal ir visada* — liks neišaiškintos. Bet netenka nė kiek abejoti tuo, kad prancūzų romantizmo psichologija bus mums suprantama tiktai tuomet, kai pažvelgsime į ją, kaip į psichologiją tam tikros klasės, gyvenusios tam tikromis visuomeninėmis ir istorinėmis sąlygomis.**** Ž. Tjerso sako: „Ketvirtąjo dešimtmečio

* Žr. *Souvenirs d'un Hugolâtre*“ par *Augustin Challamel*, Paris 1885, p. 259. [*Ogiustenas Salamelis*, „Hugo gerbėjo atsiminimai“, Paryžius, 1885, p. 259.] Siuo atveju Engras buvo kur kas nuoseklesnis, negu Delakrua, kuris, būdamas romantikas tapyboje, liko didelis klasikinės muzikos mėgėjas.

** Plg. cituojamą *Salamelio* veikalą, p. 258.

*** O svarbiausias dalykas — detales *istorijos to vaidmens*, kurį kiekviena iš jų vaidino, kaip savo epochos nuotaikų reiškėja. Yra žinoma, kad skirtingose epochose į pirmąją vietą iškyla ir skirtingos ideologijos bei įvairios ideologijos šakos: teologija viduramžiais vaidino kur kas svarbesnį vaidmenį, negu dabar; šokiai pirmą kartą visuomenėje — svarbiausias menas, o dabar toli gražu ne, ir t. t.

**** *E. Seno* („*Les chefs d'école*“¹²², Paris 1883, pp. 378—379 [„Mokyklos vadovai“, Paryžius, 1883, p. 378—379]) padarė labai taiklią pastabą apie romantikų psichologiją. Jis pažymi, kad romantizmas pasirodė *po revoliucijos ir imperijos*. „Literatūroje ir mene įvyko krizė, panaši į krizę, įvykusią papročiuose po teroro, — tikra jausmų orgija. Žmonės pergyveno baimės jausmą; po to jų baimė praėjo, ir jie ėmė mėgautis gyvenimu. Išoriniai reiškiniai,

judėjimas literatūroje ir mene toli gražu nebuvo liaudinės revoliucijos pobūdžio.“* Tai, be abejo, teisinga: minėtas judėjimas savo esme buvo *buržuazinis*. Bet ir tai dar ne viskas. Pačioje buržuazijoje jis visiškai neturėjo visuotinio pritarimo. Tjerso nuomone, tasai judėjimas išreiškė nedidelės „išrinktųjų“ saujelės siekimus. Ši saujelė buvo pakankamai įžvalgi atrasti genijų ten, kur jis slypėjo.** Šiais žodžiais paviršutiniškai, t. y. idealistiškai konstatuojamas tas faktas, kad tuometinė prancūzų buržuazija nesuprato žymios dalies to, ko tada siekė ir ką juto literatūroje ir mene jos pačios ideologai. Tokie nesutarimai tarp ideologų ir tos klasės, kurios siekimus ir skonius jie išreiškė, apskritai neretas reiškinytis istorijoje. Jais išaiškinama labai daug žmonijos protinės ir meninės raidos savybių. Šiuo mus dominančiu atveju šiuos nesutarimus, tarp kitko, yra sukėlusį ta paniekinama „subtiliai“ juntančio „elito“*** pažiūra į „bukapročius buržua“, kuri ir ligi šiol klaidina naivius žmones, dėl tos pažiūros visiškai nesugebančius suprasti romantizmo ultraburžuazinio pobūdžio.**** Tačiau čia, kaip ir visur, tokių nesutarimų kilmę ir pobūdį gali galiausiai išaiškinti tik ekonominė

išorinės formos nepaprastai patraukė į save dėmesį. Žydras dangus, skaisti šviesa, moters grožis, puošnus aksomas, besikaitančių spalvų šilkas, aukso blizgesys, brangakmenių tviskėjimas, visa tai teikė malonumą. Žmonės gyveno akimis... jie liovėsi galvoje.“ Čia daug kas panašu į momento, kurį gyvename Rusijoje, psichologiją. Bet ir čia ir ten pačią įvykių eigą, kuri sukėlė šią nuotaiką, sukėlė ekonominio vystymosi procesas.

* „Hector Berlioz et la société de son temps“, Paris 1904, p. 190. [Hektoras Berliozas ir jo meto visuomenė“, Paryžius, 1904, p. 190.].

** Ten pat, tas pats puslapis.

*** [rinktinė visuomenės dalis.]

**** Čia yra tas pats *qui pro quo* [nesusipratimas], kuris pavėrčia tikrai juokingais puolančius buržuaziją ultraburžuazinio Nicšės šalininkus.

padėtis, ekonominis vaidmuo tos klasės, kurioje jie pasireiškė. Čia, kaip ir visur, tiktai *būtis* atskleidžia mąstymo „paslaptis“. Ir štai dėl ko čia — ir vėl, kaip visur, — tiktai materializmas įstengia *moksliškai* išaiškinti „idėjų eigą“.

XIV

Mėgindami išaiškinti šią eigą, idealistai niekad nemokėjo įdėmiai pažvelgti „*dalykų eigos*“ požiūriu. Antai Tenas aiškina meno kūrinis menininką supančios aplinkos savybėmis. Kuriomis gi savybėmis? *Psichologinėmis*, t. y. ta bendra tam tikro laiko psichologija, kurios savybės pačios reikalingos išaiškinimo.* Aiškindamas tam tikros visuomenės ar klasės psichologiją, materializmas apeliuoja į visuomenės struktūrą, kurią kuria ekonominis vystymasis ir t. t. O Tenas, kuris buvo idealistas, aiškino *visuomeninės santvarkos* kilmę *visuomenine psichologija* ir todėl susipainiojo neišsprendžiamuose prieštaravimuose. Visų šalių idealistai dabar nemėgsta Teno. Aišku dėl ko: *aplinka* jis supranta bendrą, tam tikro laiko ir tam tikros klasės *masės psichologiją*, „*vidutinio žmogaus*“ *psichologiją*, ir ši psichologija yra jam paskutinė instancija, į kurią gali apeliuoti tyrinėtojas. Todėl, pasak jo, išeina, kad „*didis*“ žmogus visuomet mąsto ir junta taip, kaip nurodo „*vidutinis*“ žmogus, kaip diktuoja „vidutinybės“. O tai ir faktiškai neteisinga, ir skaudu buržuaziniams „inteligentams“, visuomet linkusiems nors šiek tiek priskirti save prie didžiųjų žmonių kategorijos. Tenas buvo tas žmogus, kuris, pasakęs A, neįstengė ištarti B ir tuo pakenkė savo paties reikalui. Iš prieštaravimų, kuriuose

* „L'oeuvre d'art, — sako jis, — est déterminée par un ensemble, qui est l'état général de l'esprit et des moeurs environnants“ [„Meno kūrinį apsprendžia visuma sąlygų, kuriomis pasireiškia bendra tam tikros aplinkos dvasios ir papročių būseną“].¹²³

jis susipainiojo, nėra išeities, išskyrus istorinį materializmą, skiriantį tinkamą vietą ir „asmenybei“, ir „aplinkai“, ir *vidutiniams* žmonėms, ir didiems „likimo favoritams“.

Bus gana įdomu pastebėti, kad Prancūzijoje, kuri, pradėdant nuo viduramžių ir ligi 1871 metų imtinai, buvo ta šalis, kur visuomeninis-politinis vystymasis ir visuomenės klasių tarpusavio kova įgavo tipiškiausią Vakarų Europai pobūdį, lengviausia atskleisti priežastinį sąryšį tarp minėto vystymosi ir minėtos kovos, iš vienos pusės, ir ideologijų istorijos — iš kitos.

Kalbėdamas apie filosofijos istorijos teokratinės mokyklos idėjų plitimo Prancūzijoje priežastis restauracijos epochoje, R. Flintas pažymi: „Tokios teorijos sėkmė liktų anaip tol nesuprantama, jeigu Kondiljako sensualizmas nebūtų jai praskynęs kelio ir jeigu ji taip aktyviai nebūtų siekusi tarnauti tai partijai, kuri prieš ir po restauracijos atstovavo Prancūzijos visuomenės plačiosios klasės nuomonei.“* Žinoma, iš tikrųjų yra taip. Ir lengva suprasti, kuri būtent klasė teokratinėje mokykloje įžvelgė ideologinę savo interesų išraišką. Bet ženkime dar vieną žingsnį į Prancūzijos istorijos gilumą ir paklauskime save: ar negalima taip pat atskleisti visuomeninių sensualizmo pasisekimo *ikirevoliucinėje Prancūzijoje* priežasčių? Ar sensualizmo teoretikus iškėlęs dvasinis judėjimas savo ruožtu nebuvo kurios nors visuomeninės klasės siekimų išraiška? Yra žinoma, kad buvo: šis judėjimas išreiškė Prancūzijos „vidurinio luomo“ išsivaduojamuosius siekimus.** Jei ta kryp-

* „The philosophy of History in France and Germany“, p. 149. [„Istorijos filosofija Prancūzijoje ir Vokietijoje“, p. 149.]

** [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Savo polemikoje prieš brolius Baučius Marksas rašo: „Prancūziškasis XVIII amžiaus Švietimas ir ypač *prancūzų materializmas* buvo kova ne tik prieš esamus politinius institutus, kartu ir prieš esamą religiją bei teologiją, bet ir *atvira, aiškiai išreiškta*, kova prieš XVII amžiaus

timi eitume toliau, tai pamatykite, kad, pavyzdžiui, Dekarto filosofija labai aiškiai atspindi savo meto ekonominio vystymosi poreikius ir visuomeninių jėgų santykį.* Pagaliau, jeigu prieitume iki XIV amžiaus ir atkreiptume savo dėmesį, pavyzdžiui, į riterių romanus, turėjusius didelį pasisėkimą to laiko prancūzų karaliaus rūmuose ir tuometinėje prancūzų aristokratijoje, tai vėl lengvai išaiškintume, kad šie romanai buvo ką tik paminėto luomo gyvenimo ir skonių veidrodys.** Žodžiu, šioje puikioje šalyje, kuri dar taip neseniai turėjo visišką teisę kalbėti apie save, kad ji „žengia tautų priešakyje“, protinio judėjimo kreivė eina lygiagrečiai ekonominiam ir jo sąlygojamam socialiniam-politiniam vystymuisi. Todėl ypatingą reikšmę sociologijai turi ideologijos istorija Prancūzijoje.

Apie visa tai jokio supratimo neturėjo ponai, įvairiais būdais „kritikavusieji“ Marksą. Jie nenuvokė, kad kritika, žinoma, yra puikus dalykas, bet reikia mokėti kritikuoti, t. y. *suprantant tai, kas kritikuojama*. Kritikuoti tam tikrą mokslinio tyrimo metodą — reiškia nustatyti, koku mastu jis tinkamas reiškinių priežastiniam sąryšiui atskleisti. O tai nustatyti galima tik praktika, t. y. panaudojant šį metodą. Kritikuoti istorinį materializmą — reiškia mėginti panaudoti Markso—Engelso

metodą

metafiziką ir prieš bet kokią *metafiziką*, ypač prieš Dekarto, Malbranšo, Spinozos ir Leibnico *metafiziką*“ (Nachlass, 2 Band, S. 232).¹²⁴ Tai jau dabar visiems žinoma.

* Plg. G. Lanson, *Histoire de la littérature française*, Paris [G. Lansonas, *Prancūzų literatūros istorija*, Paryžius], 1893, p. 394—397, kur neblogai išaiškintas kai kurių Dekarto filosofijos pusių sąryšis su XVII amžiaus pirmosios pusės Prancūzijoje viešpatavusios klasės psichologija.¹²⁵

** Apie šių romanų reikšmę *Sismondis* („*Histoire des Français*“, t. X, p. 59 [„*Prancūzų istorija*“, t. X, p. 59]) išreiškė įdomią nuomonę, duodančią medžiagą *sociologiniam pamėgdžiojimo tyrimui*.¹²⁶

metodą, tyrinėjant istorinį žmonijos judėjimą. Tik tai tuo būdu ir galima atskleisti stipriąsias ir silpnąsias šio metodo puses. The proof of the pudding is the eating*,—yra pasakęs Engelsas, aiškindamas savo pažinimo teoriją.¹²⁷ Tai visiškai teisinga ir taikant istoriniam materializmui. Norint *kritikuoti* šį patiekalą, reikia jį paragauti. Norint paragauti Markso—Engelso metodą, reikia mokėti juo naudotis. O tinkamas jo panaudojimas suponuoja nepalyginus rimtesnį mokslinį pasiruošimą ir atkaklesnį minties darbą, negu pseudokritiniai posteringavimai apie marksizmo „vienpusiškumą“.

Markso „kritikai“, iš dalies apgailestaudami, iš dalies priekaištaudami, iš dalies piktdžiugaudami, sako, kad ligi šiol nėra tokios *knygos*, kuri teoriškai pateisintų istorinį materializmą. Knyga jie paprastai supranta kažką panašaus į trumpą visuotinės istorijos vadovėlį, parašytą materialistiniu požiūriu. Tačiau dabartiniu metu tokio vadovėlio negali parašyti nei atskiras mokslininkas, kad ir kokios plačios būtų jo žinios, nei ištisa mokslininkų grupė. Jam parašyti nėra ir dar ilgai nebus pakankamai medžiagos. Toji medžiaga gali būti sukaupta tik tai, vykdant visą eilę atskirų tyrinėjimų, kurie Markso metodu nagrinėja atitinkamas mokslo šakas. Kitaip tariant, „kritikai“, reikalaujantieji „knygos“, norėtų, kad reikalas *būtų pradėtas iš galo*, t. y. kad materialistiniu požiūriu *būtų iš anksto išaiškintas tas istorinis procesas, kurį, tikrai sakant, ir reikia išaiškinti*. Iš tikrųjų „knyga“ istoriniam materializmui apginti rašoma kaip tik tada, kai šiuolaikiniai tyrinėtojai, kaip esame sakę, dažniausiai visiškai to neįsuda mi, yra visuomenės mokslo dabartinės būklės verčiami materialistiškai aiškinti jų tyrinėjamus reiškinius. O kad tokių mokslininkų dabar jau nemaža, gana įtikinamai rodo kad ir aukščiau pateikti pavyzdžiai.

* [Pudingas patikrinamas valgant.]

Laplasas sako, kad, Niutonui padarius didį atradimą, praėjo apie penkiasdešimt metų, kol buvo padarytas koks nors svarbus papildymas prie jo. Šiai didžiai tiesai prireikė viso šio laiko, kad ji būtų visų supраста ir kad būtų įveiktos kliūtys, kurias jai buvo iškėlus i sūkurių teorija, o gal būt, taip pat matematikų — Niutono amžininkų — savimeilė.*

Kliūtys, su kuriomis susiduria šiuolaikinis materializmas, kaip darni ir nuosekli teorija, nepalyginamai didesnės, negu tos, su kuriomis susidūrė pasirodydama Niutono teorija; jam tiesiogiai ir visiškai priešingas yra dabar viešpataujančios klasės interesas, o pastarosios įtakai privalo pasiduoti didžiulė šiuolaikinių mokslininkų dauguma. Materialistinė dialektika negali laimėti *konservatyvios klasės*, kokia dabar yra buržuazija Vakaruose, simpatijų, nes „kiekvieną susidariusią formą ji nagrinėja... iš jos laikinumo pusės, ji niekam nusiilenkia.“¹²⁸ Ji taip prieštarauja šios klasės nuotaikai, kad, natūralu, atrodo jos ideologams kažkoku neleistinu, nepadoriu dalyku, netinkamu nei „padoriems žmonėms“ apskritai, nei ypač „garbingiems“ mokslo vyrams.** Nenuostabu, kad kiekvienas garbingas mokslininkas laiko būtinu dalyku nukreipti nuo savęs bet kokiį įtarimą, kad jis prijaucia marksizmui. Ir labai neretai būna taip, kad šie garbingieji mokslininkai tuo ryžtingiau atsisako jo, kuo atkakliau *specialiuose* savo tyrinėjimuose laikosi materialistinio požiūrio.*** Čia gaunasi kažkoks pusiau neįsisąmonintas „sąlyginis melas“, kuris, žinoma, gali tik labai neigiamai veikti teorinę mintį.

*Exposition du systéme du monde“. Paris. L'an IV, t. II, pp. 291—292. [„Pasaulio sistemos išdėstymas“. Paryžius, Respublikos IV metai, t. II, p. 291—292.].

** Apie tai žr., tarp kitko, anksčiau minėtame *Engelso* straipsnyje „Ueber den historischen Materialismus“ [„Apie istorinį materializmą“].

*** Prisiminkite, kaip karštai Lamprechtas teisinosi, kai jam būdavo prikišamas materializmas; plg. taip pat, kaip tuo atveju

Į klases pasiskirsčiusios visuomenės „sąlyginis melas“ tuo labiau išauga, kuo labiau esamoji padėtis išklimba, veikiamą ekonominio vystymosi ir jo sukeltos klasių kovos. Marksas labai teisingai pasakė, kad kuo labiau vystosi prieštaravimas tarp augančių gamybinių jėgų ir esamos visuomeninės santvarkos, tuo labiau viešpataujančios klasės ideologija persisunkia veidmainyste. Ir kuo labiau gyvenimas atskleidžia šios ideologijos melagingumą, tuo kilnesnė ir doroviškesnė tampa šios klasės *kalba* („Sankt Max“. Dokumente des Sozialismus, August 1904, S. 370—371).^{*} Kad ši mintis teisinga, ypač aiškiai krinta į akis dabar, kai, pavyzdžiui, Vokietijoje ištvirtimas, kurį demaskavo Harde-no-Moltkės procesas¹³², plinta kartu su „idealizmo atgijimu“ visuomenės moksle. O pas mus netgi „proletariato teoretikų“ tarpe yra žmonių, kurie nesupranta visuomeninės šio „atgijimo“ priežasties ir patys pasiduo-da jo įtakai: Bogdanovai, Bazarovai ir į juos panašūs. . .

Beje, pranašumai, kuriuos kiekvienam tyrinėtojui

teisinasi Ratcelis („Die Erde und das Leben“, II, S. 631 [„Žemė ir gyvybė, II, p. 631.]¹²⁹). Tuo tarpu tas pats Ratcelis rašo: „Kiekvienos konkrečios tautos kultūrinių laimėjimų suma kiekvienoje apibrėžtoje jos vystymosi pakopoje susidaro iš materialinių ir dvasinių elementų. . . Jie pasiekiami nevienodomis priemonėmis, nevienodu darbu ir ne vienu laiku. . . Dvasinių laimėjimų pagrindą sudaro materialiniai. Dvasinė veikla pasirodo kaip prabanga, tik patenkinus materialinius poreikius. Todėl visi kultūros kilmės klausimai suvedami į klausimą, kas padeda vystyti materialiniams kultūros pagrindams“ („Völkerkunde“, I Band, I Auflage, S. 17 [„Tautotyra“, t. I, I leid. p. 17]¹³⁰). Tai pats nedviprasmiškiausias istorinis materializmas, tik kur kas mažiau pergaltas ir todėl ne tokios geros kokybės, kaip Markso—Engelso materializmas.

^{*} [„Šventasis Maksas“. Socializmo dokumentai, 1904 m. rugpiūtis, p. 370—371.]¹³¹

duoda Markso metodas, yra tokie dideli, kad juos garsiai ima pripažinti netgi žmonės, noriai paklūstantieji mūsų laikų „sąlyginiam melui“. Pavyzdžiui, prie tokių žmonių priklauso amerikietis Zeligmenas, 1902 metais išėjusios knygos „The economic interpretation of history“ autorius.* Zeligmenas atvirai pripažįsta, kad istorinio materializmo teorija baugino mokslininkus tuo, jog Marksas, ja remdamasis, darė socialistines išvadas. Bet jis mano, kad galima pašerti ožką ir išsaugoti kopūstus: „galima būti ekonominiu materialistu“ ir vis dėlto likti socializmo priešininku. „Ta aplinkybė, kad Markso ekonominės pažiūros buvo klaidingos,— sako jis,— neturi nieko bendro su jo istorijos filosofijos teisingumu ar klaidingumu.“** Iš tikrųjų Markso ekonominės pažiūros buvo glaudžiausiai susijusios su jo istorinėmis pažiūromis. Norint gerai suprasti „Kapitalą“, be abejo *būtina* iš pradžių gerai įsigilinti į pagarsėjusią pratarinę veikalui „Zur Kritik der politischen Oekonomie.“*** Bet čia mes negalime nei dėstyti Markso ekonominių pažiūrų, nei išsiaiškinti tą aplinkybę, dėl kurios, tačiau, nereikia nė kiek abejoti, kad jos sudaro tik būtiną istoriniu materializmu vadinamo *mokymo* sudėtinę dalį.**** Tiktai pridursime, jog Zeligmenas — pakankamai „garbingas“ žmogus, kad baimintųsi ir *materializmo*. Šis ekonominis „materialistas“ laiko, kad „siektis aiškinti religiją ir netgi krikščionybę ekono-

* [„Ekonominis istorijos aiškinimas“.]

** Minėtas veik., p. 24 ir 109.

*** „Dėl politinės ekonomijos kritikos“.

**** Beje, štai pora žodžių tam, kas pasakyta, išaiškinti. Pasak Markso, „ekonominės kategorijos yra tikrai visuomeninių gamybiinių santykių teorinės abstrakčios išraiškos“. („Filosofijos skurdas“, antroji dalis, antroji „pastaba“.)¹³³ Tai reiškia, kad Marksas ir į *politinės ekonomijos* kategorijas žiūri žmonių tarpusavio santykių visuomeniniame gamybos procese požiūriu. Šių santykių vystymusi jis pagrindiniais bruožais aiškina *istorinį* žmonijos judėjimą.

minėmis priežastimis“, yra neleistinas kraštutinis.* Visa tai aiškiai rodo, kaip giliai yra įsišakniję tie prietarai, vadinasi, ir tos kliūtys, prieš kurias Markso teorijai tenka kovoti. Ir vis dėlto pats Zeligmeno knygos pasirodymo faktas ir netgi pats jo daromų išlygų pobūdis duoda kai kurį pagrindą tikėti, kad istorinis materializmas, nors ir sutrumpintas, „apvalytas“, pagaliau bus pripažintas tų buržuazijos ideologų, kurie dar visiškai neišsižadėjo bet kokio rūpinimosi padaryti tvarką savo istorinėse pažiūrose.**

Tačiau kova su socializmu, materializmu ir kitais nemaloniais kraštutinumais suponuoja tam tikro „dvasinio ginklo“ buvimą. Dvasinis ginklas, naudojamas kovoje su socializmu, dabar daugiausia yra vadinamoji subjektyvioji politinė ekonomija ir daugiau ar mažiau sėkmingai prievartaujama statistika. Svarbiausia kovos su materializmu tvirtovė yra visokiausios kantizmo atmainos. Visuomeninio mokslo srityje kantizmą šiam tikslui panaudoja kaip *dualistinį* mokymą, *nutraukiantį ryšį tarp būties ir mąstymo*. Kadangi *ekonominių* klausimų nagrinėjimas nėra mūsų uždavinys, apsiribosime, įvertinę *filosofinį* dvasinį buržuazinės reakcijos ginklą ideologijų srityje.

*„Ekonominis istorijos aiškinimas“, p. 137. [1910 metų vokiškojo leidimo papildymas.] Kautskio „Krikščionybės kilmė“, kaip šio „kraštutinumo“ veikalas Zeligmeno požiūriu, žinoma, peiktinas.

** Nepaprastai pamokantis yra toks sugretinimas. Pasak *Markso*, aiškindama esamybę, materialistinė dialektika taip pat aiškina ir jos *neišvengiamą žlugimą*. Ir tai jis laiko jos teigiamybe, jos pažangia reikšme. O. Zeligmenas sako: „Socializmas yra teorija, liečianti tai, kas turi būti; istorinis materializmas yra teorija, liečianti tai, kas buvo“ (ten pat, p. 108). Ir tiktai tuo pagrindu is tariaisi galįs ginti istorinį materializmą. Kitaip tariant, tai reiškia, kad galima ignoruoti šį materializmą, nes jis išaiškina neišvengiamą *esamybės* žlugimą, ir naudotis jo metodu, aiškinant tai, *kas egzistavo*. Tai viena iš daugelio „dvejybinės buhalterijos“ atmainų ideologijos srityje, — buhalterijos, *kurią taip pat sukuria ekonominės priežastys*.

Baigdamas savo brošiūrą „Mokslinio socializmo išsivystymas“, Engelsas pažymi, kad, kai kapitalistinės epochos sukurtos galingos gamybos priemonės taps visuomenės nuosavybe ir kai gamyba bus organizuojama sutinkamai su visuomenės poreikiais, tuomet žmonės pagaliau pasidarys savo visuomeninių santykių šeiminkais, o tuo pačiu gamtos ir savo viešpačiais. Tik tuomet jie pradės *sąmoningai* kurti savo istoriją; tik tuomet jų paleidžiamos veikti visuomeninės priežastys turės vis didėjančiu mastu tas pasekmes, kurių jie nori. „Tai yra žmonijos šuolis iš būtinybės viešpatijos į laisvės viešpatiją“.¹³⁴

Šiems Engelso žodžiams prieštaravo tie, kurie, iš viso nevirškindami „šulių“, nieku būdu negalėjo ar nenorėjo suprasti „šulio“ iš būtinybės viešpatijos į laisvės viešpatiją. Jiems atrodė, kad toks „šuoelis“ netgi prieštarauja tai pažiūrai į laisvę, kurią tas pats Engelsas išreiškė pirmojoje „Anti-Diuringo“ dalyje. Todėl, norėdami išsiaiškinti, kur čia jų buvo pripainiota, esame priversti priminti, ką, tikrai sakant, ten pasakė Engelsas.

O jis ten pasakė štai ką. Aiškindamas Hegelio žodžius: „Būtinumas tėra aklas tik tiek, kiek jis yra nesuprastas“, jis teigė, kad laisvė yra „gamtos būtinumų pažinimu pagrįstas viešpatavimas ant mūsų pačių ir ant išorinės gamtos.“* Engelsas išvystė šią mintį pakankamai aiškiai žmonėms, susipažinusiems su Hegelio mokymu, į kurį jis nurodo. Tačiau bėda yra ta, kad šiuolaikiniai kantininkai tikrai „kritikuoja“ Hegelį, o jo nestudijuoja: nežinodami Hegelio, jie negalėjo suprasti ir Engelso. Jie prieštaravo „Anti-Diuringo“ autoriui, kad nėra laisvės ten, kur paklūstama būtinumui. Ir tai buvo

* „Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft“, fünfte Auflage, S. 113. [„Pono Eugenijaus Diuringo padarytas mokslo perversmas“, 5 leid., p. 113.]¹³⁵.

visiškai nuoseklu žmonėms, kurių filosofinės pažiūros buvo kiaurai persisunkusios *dualizmu*, nemokančiu jungti mąstymo su būtimi. Šio dualizmo požiūriu „šuo“ iš būtinumo į laisvę iš tikrųjų lieka visiškai nesuprantamas. Bet Markso filosofija, lygiai kaip ir Feuerbacho filosofija, skelbia būties ir mąstymo vienybę. Ir nors, kalbėdama apie Feuerbachą, kaip jau anksčiau esame matę, ji supranta tą vienybę visai kitaip, negu kad ją suprato absoliutusias idealizmas, bet mus dominančiu laisvės ir būtinumo santykio klausimu ji visiškai nesiskiria nuo Hegelio mokymo.

Dalyko esmė yra ta, kaip būtent suprasti žodį *būtinumas*. Dar Aristotelis* parodė, kad būtinumo sąvoka turi daug atspalvių: būtina imti vaistų, norint pasveikti; būtina kvėpuoti, norint gyventi; būtina nuvažiuoti į Eginą, norint atgauti skolą. Tai, taip sakant, yra *sąlyginis* būtinumas; mes *turime* kvėpuoti, *jeigu* norime gyventi; *turime* imti vaistų, *jeigu* norime atsikratyti ligos, ir t. t. Su šios rūšies būtinumu žmogus nuolat turi reikalą, veikdamas išorinį pasaulį: jam *būtina* pasėti grūdus, *jeigu* jis nori turėti derliaus; *būtina* paleisti strėlę, *jeigu* jis nori užmušti žvėrį; *būtina* pasirūpinti kuru, *jeigu* jis nori paleisti į darbą garo mašiną ir t. t. Laikantis „Markso kritikos“ neokantinio požiūrio, reikia pripažinti, kad ir šiame sąlyginiame būtinume yra *subordinacijos* elementas; žmogus būtų laisvesnis, jeigu jis galėtų tenkinti savo poreikius, visiškai nesunaudodamas jokio darbo; jis visuomet paklūsta gamtai, netgi *versdamas ją tarnauti jam*. Tačiau šis jo paklusimas jai yra jo išsilaisvinimo sąlyga: pakludamas jai, jis tuo pačiu didina *savo valdžią jai*, t. y. *savo laisvę*. Tas pat būtų buvę ir planingai organizuojant visuomeninę gamybą. *Pakludami* tam tikriems techninio ir ekonominio būtinumo reikalavimams, žmonės padarytų galą

* „Metafizika“, kn. V, sk. V.

tokiai absurdiškai tvarkai, kuriai esant jiems viešpatauja jų pačių gaminiai, t. y. jie būtų didžiuliu mastu išplėtę savo *laisvę*. Žmogaus paklusimas ir čia taptų jo išsivadavimo šaltiniu.

Tai dar ne viskas. Pripratę galvoti, kad mąstymą nuo būties skiria visa praraja, Markso „kritikai“ žino tikrai vieną būtinumo atspalvį: jie — sakysim vėl Arisotelio žodžiais — supranta būtinumą tikrai kaip jėgą, *kliudančią* mums elgtis *sutinkamai* su mūsų noru ir *vertėjančią* mus daryti tai, *kas jam prieštarauja*. Toks būtinumas iš tikrųjų priešingas laisvei ir jis negali nebūti mums daugiau ar mažiau sunkiu dalyku. Tačiau ir čia nereikia užmiršti, kad jėga, atrodanti žmogui esanti išorinė prieštaraujančios jo norui prievartos jėga, gali kitomis aplinkybėmis atrodyti jam visiškai kitoje šviesoje. Pavyzdžiu imkime mūsų šiuolaikinį agrarinį klausimą. Protingam *dvarininkui*-kadetui „priverstinis žemės nusavinimas“¹³⁶ gali atrodyti, kaip daugiau ar mažiau — t. y. atvirkščiai proporcingai „teisingam atlyginimui“ — liūdnas istorinis būtinumas. O štai valstiečiui, siekiančiam gauti „žemelės“, daugiau ar mažiau liūdnas būtinumas, atvirkščiai, bus tikrai šis „teisingas atlyginimas“, o pats „priverstinis nusavinimas“ jam tikrai atrodys kaip jo laisvos valios išraiška ir vertingiausias jo laisvės užtikrinimas.

Tai sakdami, mes, gal būt, paliečiame svarbiausią mokymo apie laisvę momentą, kurio nepaminėjo Engelas, žinoma, dėl to, kad Hegelio mokyklą išėjusiam žmogui šis momentas suprantamas ir be jokių išaiškinimų.

Religijos filosofijoje Hegelis sako: „Die Freiheit ist dies: nichts zu wollen als sich“*, t. y. „laisvę sudaro tai,

* *Hegel's Werke*, 12 Band, S. 98. [*Hegelis*, Raštai, t. 12, p. 98].

kad nenorima nieko, išskyrus save.“* Ir ši pastaba nepaprastai aiškiai atskleidžia visą laisvės klausimą, nes jis liečia visuomenės psichologiją: valstietis, reikalaujantis atiduoti jam dvarininko „žemelę“, nenori „nieko, išskyrus save“. O štai dvarininkas-kadetas, kuris sutinka atiduoti jam šią „žemelę“, tas jau nori „ne savęs“, o to, į ką jį *stumia* istorija. Pirmasis yra laisvas; antrasis — protingai *paklūsta būtinumui*.

Su proletariatu, gamybos priemonės paverčiančiu visuomenine nuosavybe ir naujais pagrindais organizuojančiu visuomeninę gamybą, būtų tas pat, kas ir su valstiečiu: jis nenorėtų nieko, „išskyrus save“. Ir jis jaustųsi *visiškai laisvas*. Na, o kai dėl kapitalistų, tai tie, žinoma, geriausiu atveju jaustųsi kaip dvarininkas, priimantis kadetų agrarinę programą¹³⁷: jie negalėtų nepripažinti, kad vienas dalykas — *laisvė*, o kitas dalykas — *istorinis būtinumas*.

Mums atrodo, kad Engelsui prieštaravę „kritikai“ nesuprato jo, tarp kitko, ir dėl to, kad jie galėjo mintyse atsidurti tokioje kapitalisto padėtyje, bet nieku būdu negalėjo įsivaizduoti esą proletarų „kailyje“. Ir mes manome, kad tai turėjo savo *socialinę*, galiausiai — *ekonominę* priežastį.

XVI

Dualizmas, į kurį dabar linksta buržuazijos ideologai, reiškia dar vieną priekaištą istoriniam materializmui. Štamlerio asmenyje jis prikiša jam, kad jis tarsi visiškai nesiskaitęs su *socialine teleologija*. Šis antras

* [Pastaba 1910 metų vokiškajam leidimui.] Jau Spinoza („Etika“, d. III, antroji teorema, pastaba) yra pasakęs, kad daugelis mano, jog elgiasi laisvai, nes jie žino savo reikalus, bet nežino jų priežasčių. „Antai vaikas mano, kad jis laisvai nori pieno; įširdęs vaikas — kad jis nori keršto; bailus — kad jis nori bėgti“. Tą pačią mintį išreiškė Didro, kurio materialistinis mokymas apskritai buvo spinozizmas, atpalaiduotas nuo teologinio apvalkalo.

priekaištas, kuris, tarp kitko, glaudžiausiai susijęs su pirmuoju, taip pat nepagrįstas, kaip ir pirmasis.

Marksas pasakė: „Visuomeninėje savo gyvenimo gamyboje žmonės sueina į tam tikrus, būtinus, nuo jų valios nepriklausančius santykius — gamybinius santykius.“¹³⁸ Štamleris remiasi šiuo teiginiu, kaip įrodymu, kad, priešingai savo teorijai, Marksas negalėjo išvengti teleologinių samprotavimų. Jo nuomone, Markso žodžiai reiškia, kad žmonės *sąmoningai* sueina į tuos tarpusavio santykius, be kurių gamyba neįmanoma. Vadinas, šie santykiai esą *tikslingo veikimo* produktas.*

Nesunku pastebėti, kurioje būtent šio samprotavimo vietoje Štamleris daro loginę klaidą, uždedančią savo žymę visoms tolesnėms jo kritinėms pastaboms.

Imkime pavyzdį. Laukiniai žmonės — medžiotojai persekioja tam tikrą gyvūną, tarkime, dramblių. Tam tikslui jie renkasi draugėn ir tam tikru būdu organizuoja savo jėgas. Kur čia *tikslas*? Kur *priemonė*? Matyti, tikslas yra sugauti arba užmušti dramblių, o priemonė — jungtinėmis jėgomis persekioti gyvūną. *Kas* apsprendžia tikslą? *Žmogaus organizmo poreikiai*. *Kas* nulemia priemonę? *Medžioklės sąlygos*. Ar žmogaus organizmo poreikiai priklauso nuo jo valios? Ne, nepriklauso, be to, su jais turi reikalą *fiziologija*, o ne *sociologija*. Ką gi mes šiuo momentu galime reikalauti iš sociologijos? Išaiškinimo, *kodėl*, siekdami patenkinti savo poreikius, — sakysime, maisto poreikius, — žmonės sueina į vienus, o kartais į visiškai kitus tarpusavio santykius. Ir *tą aplinkybę sociologija* — Markso asmenyje — *aiškina jų gamybinių jėgų būkle*. Toliau kyla klausimas: ar šių jėgų būklė priklauso nuo žmonių valios ir nuo tų *tikslų*, kurių jie siekia? Sociologija — ir vėl to paties Markso asmenyje — atsako: ne, nepriklauso.

* „Wirtschaft und Recht“, zweite Auflage, S. 421. [„Ūkis ir teisė“, leid. 2, p. 421.]¹³⁹

O jeigu nepriklauso, tai vadinasi, jos atsiranda tam tikru būtinumu, kurį nulemia tam tikros ne žmoguje esančios sąlygos.

Kas gi išeina? Išeina, kad jei medžioklė yra *tikslinga laukinio žmogaus veikla*, tai šis neabejotinas faktas nè kiek nesilpnina reikšmės Markso minties, kad *gamybiniai santykiai, kurie atsiranda tarp medžiokle besiverčiančių laukinių žmonių*, atsiranda dėl sąlygų, *ne visai priklausančių nuo šios tikslingos veiklos*. Kitais žodžiais tariant: jeigu pirmykštis medžiotojas *sąmoningai* siekia daugiau sumedžioti, tai iš čia dar nekyla, kad šio medžiotojo bučiai būdingas komunizmas išaugo kaip *tikslingas jo veiklos rezultatas*. Ne, komunizmas atsirado, arba, tikriau sakant, *išliko*,— nes atsirado gi jis dar kur kas anksčiau — savaime, kaip *instinktyvus*, t. y. *būtinąs* rezultatas tos darbo organizacijos, kurios pobūdis visiškai nepriklausė nuo žmonių valios.* Kaip tik šitò ir nesuprato kantininkas Štamleris, kaip tik čia jis ir suklydo, sugundydamas mūsų p. p. Struves, Bulgakovus ir visus kitus laikinus marksistus, kurių vardus tu, viešpatie, žinai.**

Dėstydamas toliau savo kritines pastabas, Štamleris sako, kad jeigu visuomenės vystymasis vyktų išimtinai dėl *priežastinio būtinumo*, tai aiškiai beprasmiškas būtų bet koks sąmoningas siekimas jam padėti. Jo žodžiais tariant, čia gali būti tik viena iš dviejų: arba aš laikau tam tikrą reiškinių *būtinu*, t. y. neišvengiamu, ir tuomet man nėra jokio reikalo jam padėti; arba mano veikla reikalinga tam, kad *galėtų įvykti* šis reiškinys, ir tuomet jis negali būti laikomas būtinu. Kas siekia to, kad

* „Būtinumas, kaip laisvės priešybė, yra kaip tik kažkas nesąmoninga“. *Schelling, System des transzendentalen Idealismus*, 1800, S. 424. [*Seilingas*, Transcendentalinio idealizmo sistema, 1800, p. 424.]¹⁴⁰

** Šią reikalo pusę esame gana smulkiai išdėstę įvairiose mūsų knygose apie *istorinį monizmą* vietose.¹⁴¹

būtų padedama būtinam, t. y. neišvengiamam saulės tekėjimui?*

Cia nuostabiai aiškiai iškyla dualizmas, būdingas žmonėms, kurie mokėsi iš Kanto: *jų pažiūrose mąstymas visuomet atitrauktas nuo būties*.

Saulės tekėjimas nesusijęs su visuomeniniais žmonių santykiais nei kaip priežastis, nei kaip pasekmė. Todėl, kaip gamtos reiškinių, jį galima priešpastatyti sąmoningiems žmonių siekimams, taip pat neturintiems su juo jokio priežastinio ryšio. Ne toks yra reikalas su *visuomeniniais* reiškiniiais — su istorija. Jau žinome, kad istoriją kuria žmonės; vadinasi, žmonių siekimai negali nebūti istorinio judėjimo veiksnys. Tačiau žmonės kuria istoriją taip, o ne kitaip, esant tam tikram būtinumui, apie kurį mes jau gana plačiai kalbėjome aukščiau. Jeigu duotas šis būtinumas, tai, *kaip jos pasekmės, duoti ir tie žmonių siekimai, esantieji neišvengiamas visuomenės vystymosi veiksnys. Žmonių siekimai ne pašalina būtinumą, o patys yra jo apsprendžiami*. Vadinasi, priešpastatyti juos būtinumui reiškia didžiai nusižengti logikai.

Kai, siekdama išsivaduoti, tam tikra klasė įvykdo visuomeninį perversmą, ji šiuo atveju elgiasi daugiau ar mažiau tikslingai, ir, šiaip ar taip, jos veikla yra šio perversmo *priežastis*. Bet pati ši veikla su visais ją sukėlusiais siekimais yra tam tikro ekonominio vystymosi *pasekmė* ir todėl ją pačią apsprendžia *būtinumas*.

Sociologija tampa mokslu tik tiek, kiek jai pavyksta suprasti, kad visuomeniniam žmogui atsiranda tikslai (visuomeninė „teleologija“) kaip būtina pasekmė

* „Wirtschaft und Recht“, S. 421 ir toliau. Plg. taip pat *Stamlerio* straipsnį „Materialistische Geschichtsauffassung“ knygoje „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“, 2. Auflage, V. B., S. 735—737. [„Materialistinis istorijos supratimas“ knygoje „Politinių mokslų žodynas“, leid. 2, V, p. 735—737.]

visuomeninio proceso, kurį galiausiai sąlygoja ekonominio vystymosi eiga.

Ir labai būdinga yra ta aplinkybė, kad nuoseklūs materialistinio istorijos aiškinimo priešininkai tariasi esą priversti įrodinėti, jog sociologija *negalima kaip mokslas*.¹⁴² Tai reiškia, kad „*kriticizmas*“ *dabar darosi kliūtis tolesnei mūsų laikų mokslinei raidai*. Žmonėms, besistengiantiems moksliskai išaiškinti filosofinių teorijų istoriją, čia iškyla įdomus uždavinys: nustatyti, kuriuo būdu šis „kriticizmo“ vaidmuo susijęs su klasių kova šiuolaikinėje visuomenėje.

Jeigu aš stengiuosi dalyvauti tokiame judėjime, kurio triumfas man atrodo istoriskai būtinas, tai tat reiškia, kad ir į savo paties veiklą aš žiuriu kaip į būtiną grandį grandinėje tų sąlygų, kurių visuma būtinai užtikrins brangaus man judėjimo triumfą. Ne daugiau ir ne mažiau. Tai nesuprantama dualistui. Bet tai visiškai aišku žmogui, įsisavinusiam *subjekto ir objekto vienybės* teoriją ir supratusiam, kuriuo būdu ši vienybė atsiskleidžia visuomeniniuose reiškiniuose.

Labai verta pastebėti, kad protestantizmo teoretikai Šiaurės Amerikoje, kaip matyti, tiesiog nesupranta laisvės ir būtinumo priešpastatymo, kuriuo domėjosi ir domisi daugelis Europos buržuazijos ideologų. A. Baržis sako, kad „Amerikoje protingiausi specialistai energijos srityje (professeurs d'énergie) labai mažai linkę pripažinti valios laisvę.“* Jis tai aiškina tuo, kad jie, kaip veikimo žmonės, verčiau pasirenka „fatalistinius sprendimus.“ Tačiau jis klysta. Fatalizmas čia niekuo dėtas. Ir tai matyti iš jo paties pastabos apie moralistą Džonatoną Eduardą: „Eduardo požiūris... tai — bet kurio veikimo žmogaus požiūris. Kiekvienam žmogui, kuris

* H. Bary; La religion dans la société aux Etats-Unis Paris 1902, p. 88—89. [A. Baržis, Religija Jungtinių Valstijų visuomenės gyvenime, Paryžius, 1902, p. 88—89.]

nors kartą gyvenime siekė apibrėžto tikslo, laisvė yra sugebėjimas įdėti į šio tikslo siekimą visą savo sielą*. Tai labai gerai pasakyta, ir tai labai panašu į Hegelio pasakymą „nenorėti nieko, išskyrus save.“ Bet kuomet žmogus „nenori nieko, išskyrus save“, tada jis visai ne fatalistas; tada jis — kaip tik ir tikrai — *veikimo žmogus*.

Kantizmas — ne kovos filosofija, ne veikimo žmonių filosofija. Tai neryžtingų žmonių filosofija, kompromiso filosofija.

Engelsas sako, kad priemonės esamai visuomenės blogybei pašalinti turi būti *atrstos* konkrečiose materialinėse gamybos sąlygose, o ne *pramanytos* vieno ar kito visuomenės reformatoriaus.¹⁴³ Štamleris su tuo sutinka, bet prikiša Engelsui minties neaiškumą, nes klausimas, jo nuomone, kaip tik ir yra tas, „*kuriuo metodu* turi būti atliktas šis atradimas.“** Šis prieštaravimas, rodantis tik Štamlerio minties neaiškumą, pašalinamas paprastu nurodymu, kad nors „metodo“ pobūdį tokiais atvejais nulemia daugybė įvairiausių „veiksnių“, bet visi šie „veiksniai“ pagaliau gali būti priderinti prie ekonominio vystymosi eigos. Pats *Markso teorijos* pasirodymas buvo sąlygojamas kapitalistinio gamybos būdo, tuo tarpu kai utopizmo vyravimas ikimarksistiniame socializme visiškai suprantamas tokioje visuomenėje, kuri kentėjo ne tikrai nuo minėto gamybos būdo išsivystymo, bet taip pat — ir ar tik ne daugiau — *nuo šio išsivystymo nepakankamumo*.

Nėra reikalo kalbėti apie tai plačiau. Bet, gal būt, skaitytojas nepriekaištaus mums, jeigu, baigdami šį straipsnį, atkreipsime jo dėmesį į tai, kaip Markso ir

* H. Bargy, La religion dans la société aux Etats-Unis, Paris 1902, p. 97—98. [A. Baržis, Religija Jungtinių Valstijų visuomenės gyvenime, Paryžius, 1902, p. 97—98.]

** „Handwörterbuch“, V. B., S. 736. [„Žodynas...“, t. V, p. 736.]

Engelso *taktinis „metodas“* glaudžiai susijęs su pagrindiniais jų istorinės teorijos teiginiais.

Mes jau žinome, kad, sutinkamai su šia teorija, žmonija visuomet tesiima sau tik išsprendžiamus uždavinius, „nes... pats uždavinys atsiranda tik tuomet, kada jau yra materialinės jo išsprendimo sąlygos arba jos yra bent susidarymo procese.“¹⁴⁴ Bet ten, kur šios sąlygos *jau yra*, padėtis visiškai nėra tokia, kaip ten, „kur jos *yra susidarymo procese*.“ Pirmuoju atveju *jau atėjo* laikas „šuoliui“, kitu — „šuoelis“ kol kas *lieka daugiau ar mažiau tolimos ateities reikalas*, „galutinis tikslas“, kurio artėjimą *paruošia eilė „laipsniškų pakeitimų“* visuomeninių klasių tarpusavio santykiuose. Koks gi turi būti novatorių vaidmuo epochoje, kuomet „šuoelis“ *dar nėra galimas*? Matyti, jiems tenka padėti „laipsniškiems pakeitimams“, t. y., kitaip tariant, jie turi siekti reformų. Tuo būdu randa savo vietą tiek „galutinis tikslas“, *tiek ir reformos*, ir pats reformos priešpastatymas „galutiniam tikslui“ netenka bet kurios prasmės, lieka utopine legenda. Kad ir kas darytų tokį priešpastatymą — vokiečių „revizionistas“, toks, kaip Eduardas Bernšteinas, arba italų „revoliucinis sindikalistas“, toks, kaip tie, kurie posėdžiavo paskutiniajame sindikalistų kongrese Feraroje,— jis lygiai taip pat rodo savo nesugebėjimą suprasti šiuolaikinio mokslinio socializmo dvasią ir metodą. Tai naudinga priminti dabar, kai ir reformizmas, ir sindikalizmas leidžia sau kalbėti Markso vardu.

Ir koku sveiku optimizmu dvelkia šie žodžiai: „Žmonija visuomet tesiima sau tik tokius uždavinius, kuriuos ji gali išspręsti!“ Jie, žinoma, nereiškia, kad geras yra kiekvienas didžiųjų žmonijos uždavinių sprendimas, kurį siūlo pirmas pasitaikęs utopistas. Vienas dalykas — utopistas, o kitas dalykas — „žmonija“, arba, tiksliau kalbant, visuomeninė klasė, tam tikru metu atstovaujanti didiems žmonijos interesams. Tas pats Marksas labai gerai pasakė: „*Kartu su istorinio veiksmo nuodugnumu*

*didės ir masė, kuri vykdo tą veiksmą.*¹⁴⁵ Tuo galutinai pasmerkiama utopinė pažiūra į didžius istorinius uždavinius. Ir jeigu Marksas vis dėlto manė, kad žmonija nesiima neišsprendžiamų uždavinių, tai teorijos požiūriu šie jo žodžiai tėra vien nauja išraiška minties apie subjekto ir objekto vienybę, taikant ją istorinio vystymosi procesui, o praktikos požiūriu jie išreiškia tą ramų, drąsų tikėjimą „galutinio tikslo“ pasiekimu; tas tikėjimas kitados vertė mūsų neužmirštamą N. Černyševskį karštai sušukti:

„Kas bus, kas nebus, bet vis dėlto ir mums bus šventė!“¹⁴⁶

PASTABOS

¹ Veikalas „Pagrindiniai marksizmo klausimai“, parašytas 1907 metų lapkričio—gruodžio mėn.

Iš pradžių veikalas buvo skirtas rinkiniui, kuris buvo ruošiamas K. Markso mirties dvidešimt penktosioms metinėms paminėti. Tačiau dėl visos eilės priežasčių numatytas rinkinys nebuvo išleistas (viena iš priežasčių buvo ta, kad Plechanovas nenorėjo dalyvauti jame kartu su P. Juškevičium ir A. Lunačarskiu, kurių pažiūras jis laikė nesuderinamomis su marksizmu); todėl buvo nutarta išleisti Plechanovo straipsnį atskira brošiūra. Brošiūra pasirodė Peterburge tiksliai 1908 metų gegužės mėn., ją išleido leidykla „Naša žiznj“. Brošiūra buvo išleista nerūpestingai: buvo padaryta klaidų, bibliografiškai įforminant vardų rašybą, neteisingai buvo nurodyti citatų šaltiniai. Matyti, tai įvyko dėl Plechanovo rankraščio perrašinėtojo kaltės, o Plechanovas korektūros nematė.

Dalyvaujant Plechanovui, knyga buvo vėl išleista 1910 metais vokiečių kalba (M. Nachimsono vertimas, išleido J. H. W. Dietz). Vertėjas į vokiečių kalbą kelis kartus kreipėsi į Plechanovą, prašydamas patikslinti atskiras vietas, nurodyti citatų šaltinius ir t. t. Ryšium su tuo dalis smulkių netikslumų, padarytų 1908 metų leidime, buvo ištaisyta, nežymi jų dalis liko nepastebėta.

Specialiai vokiškajam leidimui Plechanovas 1909 metų rugsėjo mėn. parašė 22 pastabas. Kad Plechanovas būtų dalyvavęs, paruošiant kitus šio veikalo leidinius, žinių neliko.

Veikalas buvo leidžiamas gana dažnai ir Plechanovui gyvenant ir po jo mirties. (Iš viso nuo 1908 metų iki 1957 metų jis buvo išleistas įvairiomis kalbomis daugiau kaip 40 kartų.)

Ijungiant „Pagrindinius marksizmo klausimus“ į Raštus (t. XVIII), pirmą kartą rusų kalba buvo išspausdintos pastabos vokiškajam leidimui. Jos buvo atskirtos nuo pastabų rusiškajam

leidimui ir įdėtos straipsnio pabaigoje. Be to, buvo padaryta kai kurių netikslumų (viena pastaba buvo praleista, buvo klaidingai nurodyta, kad trys pastabos buvo taip pat ir 1908 metų rusiškajame leidime ir t. t.).

Siame leidime visos pastabos vokiškajam leidimui įdėtos kaip išnašos, atitinkamai aptartos. Neiškilo rusiškas tų pastabų originalas, todėl jos, kaip ir Raštuose, pateikiamos išverstos iš vokiečių kalbos. Citatos iš Markso ir Engelso veikalų duotos pagal paskutinius leidimus rusų kalba.

Veikalo „Pagrindiniai marksizmo klausimai“ rankraščio originalas mūsų nepasiekė. Išliko tik autografas, kuris, matyti, yra ankstesnė veikalo redakcija. Šio rankraščio tekstas labai artimas galutiniam tekstui, bet vis dėlto skiriasi nuo jo. Rankraštis nesuskirstytas skyriais, kai kurios vietos mažiau išvystytos, trūksta kai kurių pastabų ir t. t. Tačiau visa eilė rankraščio vietų visiškai atitinka galutinį tekstą.

1957 metais išėjo iš spaudos G. Plechanovo Rinktinių filosofinių raštų III tomas, į kurį įėjo ir šis veikalas. Jo teksto pagrindą sudarė 1908 metų leidimas. Kai kurie bibliografiniai taisymai buvo padaryti, atsižvelgiant į ankstesnę rankraščio redakciją. Be to, patikslinant buvo panaudotas 1910 metų vokiškasis leidimas.

Šis leidimas spausdinamas, remiantis Rinktinių filosofinių raštų III tomo tekstu. — 10.

² Šios knygos egzemplioriuje, išlikusiame Plechanovo bibliotekoje, šalia Adlerio pacituoto pasisakymo Plechanovas parašė: „Adleris dabar tai užm'ršo“. — 11.

³ F. Engelsas, *Anti-Diuringas*, Vilnius, 1958, p. 10—11.

⁴ Modernizmas — XIX a. pabaigos — XX a. pradžios katalikų teologijos kryptis, esanti pažiūrų sistema, kuria siekiama „suderinti“ katalikiškąjį religinį mokymą su dabartimi ir mokslu. 1907 metų rugsėjo mėn. popiežius Pijus X išleido encikliką (laišką „visam pasauliui“, t. y. visiems katalikams), kurioje pasmerkė modernizmą. — 12.

⁵ Plechanovo nuspėjimas, kad galės būti mėginimų Marksą „papildyti“ Tomu Akviniečiu, pasirodė pranašiškas. Siuolaikiniai Tomo Akviniečio pasekėjai — neotomistai (neotomizmas — oficialioji Vatikano filosofija) ne kartą mėgino daryti tokių „papildymų“, siekdami apmulkinti darbo žmones. Vieną iš paskutiniųjų mėginimų padarė neotomistas M. Redingas, 1953 metais išleidęs knygą „Tomas Akvinietis ir Karlas Marksas“. Redingas „įrodo“, kad Karlas Marksas ir Tomas Akvinietis esą turėję vieną bendrą mokytoją — Aristotelį, kad esą daug bendro jų filosofinėse pažiūrose, ir ta bendrybe jis laiko „kovą už materialaus pasaulio... reabili-

tavimą“; atskirybės subordinavimo bendrybei pabrėžimą ir t. t. ir t. t. — 12.

⁶ Žr. *K. Marksas ir F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. II, Vilnius, 1950, p. 322—361. — 13.

⁷ Žr. *K. Marksas ir F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. II, Vilnius, 1950, p. 80—137. — 13.

⁸ „Die Neue Zeit“ („Naujieji laikai“) — Vokietijos socialdemokratijos žurnalas; išeidavo Stutgarte nuo 1883 iki 1923 metų. 1885—1895 metais „Die Neue Zeit“ paskelbė kai kuriuos F. Engelso straipsnius. Jis dažnai duodavo nurodymų žurnalo redakcijai ir griežtai kritikuodavo ją už nukrypimą nuo marksizmo. Nuo dešimtojo dešimtmečio antrosios pusės, mirus F. Engelsui, žurnalas sistemingai spausdino revizionistų straipsnius. Pasaulinio imperialistinio karo metais (1914—1918) žurnalas laikėsi centristinės, kautskinės poezijos, rėmė socialšovinistus. — 13.

⁹ Žr. *K. Маркс и Ф. Энгельс*, Сочинения, 2 изд., т. 4, 1955, стр. 65—185. — 13.

¹⁰ Pilnas šio leidinio pirmųjų trijų tomų pavadinimas „Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle“. Hrsg. von F. Mehring, Stuttgart, 1902, Bd. I, II, III. Gesammelte Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels vom März 1841 bis Oktober 1850 („Iš K. Markso, F. Engelso ir F. Lasalio literatūrinio palikimo“. F. Meringo leidinys, Stutgartas, 1902, t. I, II, III. K. Markso ir F. Engelso raštų rinkinys nuo 1841 m. kovo iki 1850 m. spalio mėn.). Į IV t. įeina F. Lasalio laiškai K. Marksui ir F. Engelsui. — 13.

¹¹ Žr. *K. Маркс и Ф. Энгельс*, Из ранних произведений, 1956, стр. 17—98. — 14.

¹² „Deutsch-Französische Jahrbücher“ buvo leidžiamas vokiečių kalba Paryžiuje, redaktoriai buvo K. Marksas ir A. Rugė. 1844 m. vasario mėn. pasirodė tik pirmasis dvigubas sąsiuvinys. Jame buvo paskelbti K. Markso veikalai „Žydų klausimu“, „Dėl Hegelio teisės filosofijos kritikos. Įvadas“, o taip pat F. Engelso veikalas „Fragmentai politinės ekonomijos kritikai“ ir „Anglijos padėtis. Tomas Karleilis, „Praeitis ir dabartis““ (Žr. *K. Маркс и Ф. Энгельс*, Сочинения, т. 1, 1955, стр. 382—413, 414—429, 544—571, 572—597). — 14.

¹³ *K. Маркс и Ф. Энгельс*, Из ранних произведений, 1956, стр. 258. — 14.

¹⁴ Žr. *K. Marksas ir F. Engelsas*, Šventoji šeima arba kritinės kritikos kritika, Vilnius, 1960, p. 3—230. — 15.

¹⁵ Žr. *K. Marksas ir F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. II, Vilnius, 1950, p. 362—364. — 15.

¹⁶ Plechanovas turi galvoje neokantininko F. Langès knygą „Materializmo istorija ir jo reikšmės kritika dabartiniu metu“, t. I, II. — 15.

¹⁷ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. II, Vilnius, 1950, p. 335.— 16.

¹⁸ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 265. — 17.

¹⁹ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 517.

Cia ir toliau Plechanovas cituoja Feuerbacho veikalus pagal Sämtliche Werke. Leipzig, O. Wigand, Bd. I—X. 1846—1866 metų leidimą.— 17.

²⁰ Plechanovas cituoja Feuerbacho knygą „Geschichte der neuern Philosophie von Bacon von Verulam bis Benedict Spinoza“ („Naujosios filosofijos istorija nuo Bekono Verulamiečio iki Benedikto Spinozos“). Į rusų kalbą neišversta.— 17.

²¹ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 60. — 17.

²² Žr. Ф. Ланге, История материализма и критика его значения в настоящее время, СПб., 1899, стр. 396.— 18.

²³ K. Marksas ir F. Engelsas, Šventoji šeima arba kritinės kritikos kritika, Vilnius, 1960, p. 145—146.— 18.

²⁴ K. Marksas ir F. Engelsas, Šventoji šeima arba kritinės kritikos kritika, Vilnius, 1960, p. 139.— 18.

²⁵ K. Marksas ir F. Engelsas, Šventoji šeima arba kritinės kritikos kritika, Vilnius, 1960, p. 138—139 ir 103.— 18.

²⁶ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 128.— 19.

²⁷ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 127.— 19.

²⁸ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 128.— 19.

²⁹ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 159.— 20.

³⁰ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 183.— 20.

³¹ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 213—214.— 20.

³² Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 155.— 21.

³³ Citata iš Feuerbacho knygos „Geschichte der neuern Philosophie“ Werke, IV, 380, („Naujosios filosofijos istorija“).— 21.

³⁴ Klaidinga nuoroda. Turi būti: Werke IV, 392. Citata iš Feuerbacho knygos „Geschichte der neuern Philosophie“ („Naujosios filosofijos istorija“).— 21.

³⁵ K. Marksas ir F. Engelsas, Šventoji šeima arba kritinės kritikos kritika, Vilnius, 1960, p. 146.— 22.

³⁶ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 570.— 22.

³⁷ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 192—194, 565.— 23.

³⁸ F. Engelsas, Anti-Diuringas, Vilnius, 1958, p. 98—23.

³⁹ Žr. K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomams, t. II, Vilnius, 1950, p. 362.— 23.

⁴⁰ Netiksliai cituota (parašyta *Sein* — būtis, vietoj *Leiden* — kentėjimas, pakeista frazių tvarka). Feuerbachas rašė taip: „Ehe du die Qualität denkst, *fühlst* du die Qualität. Dem Denken geht das *Leiden* voran“ („Prieš mąstydamas apie kokybę, tu junti tą kokybę. Kentėjimas eina pirma mąstymo“). Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 121.— 24.

⁴¹ Žr. Г. В. Плехачов, Избранные философские произведения в пяти томах, т. II, стр. 346—361.— 25.

⁴² Žr. į rusų kalbą išverstą А. Форель, Мозг и душа. Доклад прочитанный на 66-м съезде немецких естествоиспытателей и врачей в Вене, 26 сентября 1894 г., СПб., изд. «Вестник знания». 1912. Yra taip pat 1908 m. leidimas. — 26.

⁴³ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 212.— 27.

⁴⁴ Žr. Ф. Шеллинг, Система трансцендентального идеализма. Соцэґиз, 1936, стр. 132.— 27.

⁴⁵ Žr. Н. Г. Чернышевский, Избранные философские сочинения в трех томах, т. III, 1951, стр. 536—556.— 28.

⁴⁶ Kalbėdamas apie rusų filosofus, tame tarpe ir apie Černyševskį, kaip šiuo atveju, Plechanovas visų pirma pabrėždavo tai, kad jiems turėjo įtaką ikimarksinio materializmo Vakarų Europos atstovai. Ir tą įtaką Plechanovas aiškiai perdėdavo, juo labiau, kad jis nutylėdavo kitą klausimo pusę — rusų filosofijos savarankiškumą ir kūrybinį pobūdį. Pavyzdžiui, Plechanovas laikė Černyševskį ištikimu Feuerbacho mokiniu ir pasekėju. Sutapatindamas Černyševskio ir Feuerbacho materializmą, jis tuo pačiu neigė savarankišką kūrybinį Černyševskio pažiūrų pobūdį ir menkino jo filosofinio materializmo reikšmę. — 28.

⁴⁷ Žr. *L. Fejėrбах*, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 183—184. Plg. taip pat p. 128—129.— 29.

⁴⁸ Žr. *L. Fejėrбах*, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 117. Tekste netiksli nuoroda: vietoj II, 263, turi būti II, 249.— 29.

⁴⁹ Žr. *Э. Тейлор*, Первобытная культура, Соцэкгиз, 1939, стр. 264.— 29.

⁵⁰ Žr. *L. Fejėrбах*, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 183.— 29.

⁵¹ Plechanovo nurodomuose puslapiuose Gompercas kalba, kad būtinumas išaiškinti daugybės vienodų daiktų, ypač gyvūnų ir augalų rūšių, egzistavimo faktą veda į tai, kad žmogus ima tikėti į pirmąsias būtybes, gyvuojančias dvasių šalyje ir esančias daiktų pirmavaizdžiai. Ši žmogaus proto tendencija,— rašo T. Gompercas.— sudaro Platono mokymo pagrindą.— 29.

⁵² Visuose ankstesniuose knygos „Pagrindiniai marksizmo klausimai“ leidimuose rusų kalba ši pastaba buvo praleista.— 30

⁵³ „Skurdus eklektinis srėbalas“— Engelso pasakymas pratarėje knygai „Liudvigas Feuerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga“. Taip Engelsas apibūdino vokiečių filosofiją, kuri XIX a. pabaigoje buvo dėstoma Vokietijos universitetuose.— 30.

⁵⁴ Pilnas rinkinio pavadinimas: „Festschrift J. Rosenthal zur Vollendung seines 70. Lebensjahres gewidmet. Leipzig, 1906, („Jubiliejinis rinkinys, skirtas J. Rozentalio septyniasdešimtmečiui“, Leipzig, 1906).— 30.

⁵⁵ Žr. *L. Fejėrбах*, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 199. Tekste netiksli nuoroda: vietoj II, 340, turi būti II, 339.— 31.

⁵⁶ Stilistinis šios frazės nesklandumas yra, matyti, perrašinėtojo klaidos rezultatas. Straipsnio ankstesnės redakcijos rankraštyje šios vietos nėra.— 32.

⁵⁷ Žr. *L. Fejėрбах*, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 224.— 32.

⁵⁸ Žr. *L. Fejėрбах*, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 170. Tekste klaidinga nuoroda: vietoj X, 187, turi būti II, 308.— 33.

⁵⁹ Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. II, Vilnius, 1950, p. 362—364.— 33.

⁶⁰ Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. II, Vilnius, 1950, p. 363.— 34.

⁶¹ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 202.— 35.

⁶² Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 203.— 35.

⁶³ Žr. Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения в пяти томах, т. I, 1956, стр. 422—450.— 35.

⁶⁴ Žr. K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. I, Vilnius, 1949, p. 303.

Iš straipsnio ankstesnės redakcijos rankraščio matyti, kad, parašęs žodžius: „Savo „Hegelio teisės filosofijos kritikoje“, jis parodė, kad žmonių savitarpio santykiai visuomenėje...“, Plechanovas ketino tęsti savo mintį. Paskui išbraukė tą tęsinį ir jo vietoje pateikė citatą, prasidedančią žodžiais: „teisiniai santykiai...“ ir t. t., ir įrašė žodžius „rašė jis ten“. Atrodė, kad pateiktoji citata yra veikale „Hegelio teisės filosofijos kritika“, o tai neteisinga.— 37.

⁶⁵ Plechanovas cituoja F. Engelso veikalą „Anglijos padėtis. Tomas Karleilis, „Praeitis ir dabartis“ (Žr. K. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, 2 изд., т. 1, стр. 585).— 37.

⁶⁶ Žr. Л. Фейербах, Избранные философские произведения в двух томах, т. I, 1955, стр. 203.— 38.

⁶⁷ Žr. K. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, 2 изд., т. 4, стр. 129—133.— 39.

⁶⁸ Žr. K. Marksas, Kapitalas, t. I, Vilnius, 1957, p. 17.— 39.

⁶⁹ Žr. Гегель, Соч., т. V, Соцэкгиз, 1937, стр. 434.— 40.

⁷⁰ Žr. Гегель, Соч., т. V, Соцэкгиз, 1937, стр. 434—435.— 40.

⁷¹ Žr. straipsnio „Naujas patvaldystės gynėjas“ antrąjį skyrių (Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения в пяти томах, т. I, 1956, стр. 384—391). Keliuose tarybiniuose knygos „Pagrindiniai marksizmo klausimai“ leidimuose šis skyrius pateikiamas atskirai, kaip priedas pavadinimu „Apie „šiuolius“ gamtoje ir visuomenėje“. — 40.

⁷² F. Engelsas, Anti-Diuringas, Vilnius, 1958, p. 58.— 41.

⁷³ Netrukus po to 1910 metų vokiškajame leidime buvo išspausdinta didelė ištrauka iš Plechanovo pratarinės Engelso veikalui „Liudvigas Feuerbachas“ (žr. Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения в пяти томах, т. III, стр. 77—87 nuo žodžių «Философия Маркса и Энгельса» iki žodžių «Многие не понимают...»).

Šios pastabos apie dialektiką ir logiką į vokiškąjį tekstą buvo įdėtos, Plechanovui pageidaujant, ir keliuose knygos „Pagrindiniai marksizmo klausimai“ rusiškuose leidimuose buvo pateiktos, kaip priedas pavadinimu „Dialektika ir logika“. — 41.

⁷⁴ Į rusų kalbą išverstos šios Hugo de Frizo knygos: „Mutacijos ir mutacijų periodai, atsirandant rūšims“, СПб., 1912; „Rinktiniai raštai“, М., 1932.

Plechanovas perdėda de Frizo darbų reikšmę. Straipsnyje „Pagrindiniai biologijos vystymosi XIX amžiuje istorijos bruožai“ K. Timiriazevas rašė: „...de Frizo mėginimas... iš principo nieko nepakeitė ir nepapildė Darvino teiginuose netgi atskirais kintamumo klausimais. Darvinas buvo taip pat prileidęs staigų kintamumą, šuoliais, ir laipsniškesnį, bendresnį, ir niekas net ir dabar neverčia priskirti pirmajam iš jų ne tik išimtinę, bet ir vyraujančią reikšmę“ (K. A. Тимирязев, Соч., т. VIII, Сельхозгиз, 1939, стр. 123). — 42.

⁷⁵ Vertime į rusų kalbą: Р. Франсэ, Философия естествознания. Современное положение дарвинизма, СПб., 1908.— 42.

⁷⁶ Hegelio filosofiją kaip „revoliucijos algebrą“ Gercenas įvertino „Praeities ir godų“ ketvirtosios dalies XXV skyriuje (žr. А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. IX, изд. АН СССР, 1956, стр. 23).

Pateikdamas citatas iš Engelso veikalo „Liudvigas Feuerbachas“, Plechanovas turi galvoje Engelso duotą Hegelio filosofijos apibūdinimą (K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, т. II, Vilnius, 1950, p. 324—329. — 43.

⁷⁷ Žr. K. Marksas, Kapitalas, т. I, Vilnius, 1957, p. 18. — 43.

⁷⁸ Žr. Г. В. Плеханов, Сочинения, т. X, стр. 199—252, o taip pat Избранные философские произведения в пяти томах, т. IV.—43.

⁷⁹ Žr. K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, т. I, Vilnius, 1949, p. 303—304. — 44.

⁸⁰ Apie tai, kaip Plechanovas suprato geografinės aplinkos vaidmenį visuomenės vystymesi, žr. Pratarbę šiam leidimui. — 44.

⁸¹ Žr. Гегель, Соч., т. VIII, Соцэкгиз, 1935, p. 76—97.— 44.

⁸² Žr. Л. Г. Морган, Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации, изд. 2, Л., 1935, стр. 17.— 45.

⁸³ Vertime į rusų kalbą: Ф. Ратцель, Земля и жизнь, т. II, СПб., 1906, стр. 551—552.— 45.

⁸⁴ Žr. Гегель, Соч., т. VIII, стр. 85.— 46.

⁸⁵ Žr. K. Marksas, Kapitalas, т. I, Vilnius, 1957, p. 456.— 46.

⁸⁶ Vėliau Plechanovo dažnai cituojama knyga F. Ratzel, „Völkerkunde“, Leipzig, Band I, II, III, 1885—1888 yra išversta į rusų kalbą: Ф. Ратцель, Народоведение, т. I, II, СПб., 1900, 1901. Rusiškasis leidimas yra sutrumpintas, ir jame yra ne visos Plechanovo cituotos vietos. — 46.

⁸⁷ Žr. K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. I, Vilnius, 1949, p. 61.—47

⁸⁸ Žr. Ф. Ратцель, Народоведение, т. I, стр. 121—122.— 47.

⁸⁹ Nurodyti netikslūs leidimo metai. Pilnas Rusės knygos pavadinimas yra „Les maîtres de la guerre: Frédéric III, Napoléon, Moltke. Essai critique d'après les travaux inédits de M. le général Bonnal“. Paris 1899 („Karo meistrai: Fridrichas II, Napoleonas, Moltkė. Kritisė apybraiža, remiantis neišleista generolo Bonalio medžiaga“, Paryžius, 1899). — 50.

⁹⁰ Žr. K. Marksas, Kapitalas, t. I, Vilnius, 1957, p. 456 — 51.

⁹¹ Žr. Бокль, История цивилизации в Англии, СПб., 1906, гл. II, стр. 16, 46—47.— 52.

⁹² Žr. K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. I, Vilnius, 1949, p. 222. — 54.

⁹³ Gerero — viena iš Pietvakarių Afrikos genčių, 1884 m. patekusi į vokiškojo imperializmo jungą. Pavergtiems gyventojams kolonizatoriai įvedė kruvino teroro režimą — degino kaimus, naikino vyrus, moteris ir vaikus, varė išlikusius gyvus į dykumas. Gerero ir kitos gentys didvyriškai priešinosi: vokiečiams prirėkė daugiau kaip 20 metų tam pasipriešinimui likviduoti. Savo aukščiausią išsivystymo laipsnį kova pasiekė, prasidėjus 1904 metų sausio mėn. sukilimui. 1904 m. rugpiūčio mėn. gerero karo pajėgos buvo sutriuškintos ir prasidėjo sukilusiųjų persekiojimas, 1907 m. pasibaigęs žvėrišku jų sunaikinimu bevandenėje Omachekės dykumoje. V. Leninas gerero sukilimą įjungė į „Visuotinės istorijos po 1870 metų svarbiausių duomenų santraukos bandymą“: „1904-07: Karas su Gerero“. (В. И. Ленин, Тетради по империализму, Госполитиздат, 1939, стр. 626). — 55.

⁹⁴ Žr. Э. Тейлор, Первобытная культура, стр. 410.— 57.

⁹⁵ Žr. Г. Шуц, История первобытной культуры, М., 1923, вып. II, стр. 625—632.— 57.

⁹⁶ Žr. Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения в пяти томах, т. III, 1957, стр. 326—364.— 57.

⁹⁷ *Deliuvinis žmogus* — kuopinis pavadinimas pažymėti išnykusioms žmonių rasėms, gyvenusioms iki poledyninės epochos pabaigos. — 58.

⁹⁸ Iš tekste nurodytų knygų į rusų kalbą išverstos šios: Г. Шуц, История первобытной культуры. Yra jos leidimai: СПб., 1907; СПб., 1910; М., 1923 (dviem sąsiuviniais); К. Штейнен, Среди первобытных народов Бразилии. Yra keli leidiniai, paskutinis — М., 1935; Э. Гроссе, Происхождение искусства, М., 1899; К. Бюхер, Работа и ритм, СПб., 1899 ir М., 1923; Мортилье, Габр.

и. Адр., Доисторическая жизнь. Происхождение и древность человека, СПб., 1903.

Iš M. Gerneso darbų išversti kiti, kurie temos atžvilgiu artimi nurodytiems: «История первобытного человечества», СПб., 1898 ir «Культура доисторического прошлого», ч. I—III, М., 1913—1914.— 58.

⁹⁹ Žr. K. Бухер, Работа и ритм, «Новая Москва». 1923, стр. 264.— 59.

¹⁰⁰ Žr. K. Бухер, Работа и ритм, «Новая Москва, 1923, стр. 259.— 59.

¹⁰¹ Šitas Plechanovo pasisakymas būdingas jo menševistinei koncepcijai Rusijos revoliucijos pobūdžio ir varomųjų jėgų klausimu. Būdamas tos nuomonės, kad Rusijoje revoliucija turinti įvykti, sekant Vakarų buržuazinių revoliucijų pavyzdžiu, Plechanovas, kaip ir II Internacionalo lyderių dauguma, laikėsi klaidingos pažiūros, kad buržuazinę revoliuciją nuo socialistinės revoliucijos visuomet turinti skirti ištisa istorinė epocha. Nesuprasdamas naujosios epochos, imperializmo epochos sąlygų, Plechanovas manė, kad Rusijoje, vėliau įžengusioje į pramoninio vystymosi kelią, šalyje, kurioje gyventojai — valstiečiai sudarė daugumą, dar nebuvo pribrendęs konfliktas tarp gamybinių jėgų ir kapitalistinių gamybinių santykių, todėl Rusijoje nesą objektyvių sąlygų socialistinei revoliucijai. — 61.

¹⁰² Žr. K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. I, Vilnius, 1949, p. 304. — 61.

¹⁰³ Žr. K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. I, Vilnius, 1949, p. 304. — 61.

¹⁰⁴ Matyti, Plechanovas turi galvoje Engelso pastabą „Kapitalo“ I tomo trečiajam leidimui (1883 m.), kur Engelsas rašo: „Vėlesnieji nuodugnūs žmonijos pirmykštės būklės tyrinėjimai atvedė autorių [t. y. Marksą.— Red.] prie išvados, kad pradžioje ne šeima išsivystė į giminę, o, atvirkščiai, giminė buvo pirminė natūraliai susiformavusi kraujo giminyse besiremiančios žmonių visuomenės forma, vadinasi, šeimos įvairios formos išsivysto tik vėliau iš prasidėjusio gimininės sąjungos irimo“ (žr. K. Marksas, Kapitalas, t. I, Vilnius, 1957, p. 315. 3-jo leidimo pastaba).

Žr. taip pat Engelso pratarbę jo knygos „Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė“ pirmajam (1884) leidimui. K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. II, Vilnius, 1950, p. 152—153. — 62.

¹⁰⁵ Žr. K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomais, t. I, Vilnius, 1949, p. 10—11. — 64.

¹⁰⁶ Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. I, Vilnius, 1949, p. 25. — 64.

¹⁰⁷ Plechanovas turi galvoje Bernšteino brošiūrą „Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie“ („Socializmo prielaidos ir socialdemokratijos uždaviniai“), išėjusią 1899 metų kovo mėn. Bernšteinas, skyrium imant, teigė, kad esą „Marksas ir Engelsas iš pradžių neekonominiams veiksniams skyrė žymiai mažesnę reikšmę... negu vėlesniuosiuose savo veikaluose“ (*Э. Бернштейн*, Проблемы социализма и задачи социал-демократии, М., 1901, стр. 24—25). — 65.

¹⁰⁸ Citata iš F. Engelso 1890 metų rugsėjo 21—22 d. laiško I. Blochui (žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. II, Vilnius, 1950, p. 442. — 65.

¹⁰⁹ Citata iš F. Engelso 1894 metų sausio 25 d. laiško H. Štarkenburgui (žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. II, Vilnius, 1950, p. 455). — 66.

¹¹⁰ Citata iš F. Engelso 1894 metų sausio 25 d. laiško H. Štarkenburgui (žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. II, Vilnius, 1950, p. 456). — 67.

¹¹¹ Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. II, Vilnius, 1950, p. 456. — 68.

¹¹² Paskutiniai žodžiai yra priešpastatymas I. Kanto veikalo „Prolegomenos bet kuriai ateities metafizikai, galinčiai atsirasti kaip mokslas“ pavadinimui. — 68.

¹¹³ Ši pastaba išnašoje nebuvo įdėta 1910 m. vokiškajame „Pagrindinių marksizmo klausimų“ leidime. — 70.

¹¹⁴ *Fabliau* — fablio, viduramžių prancūzų literatūroje nedidelis eiliuotas apsakymas apie komiškus ir neįtikimus įvykius, paprastai parašytas aštuonskiemenėmis eilutėmis, rimuojamomis paporiui.

Chansons de gestes (pažodžiui: dainos apie žygius) — viduramžių prancūzų epo heroinės poemos. — 71.

¹¹⁵ Šias mintis Plechanovas plačiau išvystė straipsnyje „XVIII amžiaus prancūzų dramatinė literatūra ir prancūzų tapyba sociologijos požiūriu“. Ten pat jis kalba apie Davido mokyklą pagimdžiusias visuomenines sąlygas (žr. Соч., т. XIV, стр. 111—113). — 72.

¹¹⁶ Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. II, Vilnius, 1950, p. 456. — 78.

¹¹⁷ Žr. *Г. В. Плеханов*, Избранные философские произведения в пяти томах, т. II, стр. 300—334. — 78.

¹¹⁸ Žr. *Г. В. Плеханов*, Избранные философские произведения в пяти томах, т. II, стр. 454—503. — 79.

¹¹⁹ Pilnas Feuerherdo knygos pavadinimas: „Die Entstehung der Stile aus der politischen Ökonomie. Eine Kunstgeschichte von Franz Feuerherd. Erster Teil: Die bildende Kunst der Griechen und Römer. Braunschweig und Leipzig, Verlag von R. Sattler, 1902 („Stilių kilmė iš politinės ekonomijos. Meno istorija. I dalis. Graikų ir romėnų vaizduojamasis menas. R. Sattlerio leid. Braunschweigas ir Leipzigeris, 1902). — 79.

¹²⁰ Straipsnio ankstesnės redakcijos rankraštyje: „... norint suteikti tinkamą vietą visiems istorinio vystymosi „veiksniams“. — 81.

¹²¹ Ši „formulė“ pradiniu pavidalu buvo Plechanovo išdėstyta 1893 metais veikale «Очерки по истории материализма» (žr. Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения в пяти томах, т. II, 1956, стр. 171). — 81.

¹²² Pilnas Seno knygos pavadinimas: *Chesneau Ernest, La peinture française au XIX-e siècle. Les chefs d'école: L. David, Gros, Gericault, Decamps, Ingres, E. Delacroix.* 3-e éd. Paris 1883 (*Šeno Ernestas, XIX a. prancūzų tapyba. Mokyklos vadovai: L. Davidas, Gro, Žeriko, Dekanas, Engras, E. Delakrua, 3-as leid., Paryžius, 1883*). — 82.

¹²³ I. Taine, Philosophie de l'art. 5 éd. Paris 1890, I, p. 116. Rusiškajame vertime: И. Тэн, Чтения об искусстве, СПб., 1912, стр. 79.— 84.

¹²⁴ K. Marksas ir F. Engelsas, Šventoji šeima arba kritinės kritikos kritika, Vilnius, 1960, p. 138. — 86.

¹²⁵ Žr. Г. Лансон, История французской литературы. XVII век, СПб., 1899, стр. 40—47. — 86.

¹²⁶ Straipsnyje „Keli žodžiai ekonominiam materializmui apginti“ Plechanovas cituoja šią Sismondžio nuomonę. — 86.

¹²⁷ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. II, Vilnius, 1950, p. 87. — 87.

¹²⁸ K. Markso pasakymas iš pabaigos žodžio „Kapitalo“ I tomo antrajam leidimui (K. Marksas, Kapitalas, t. I, Vilnius, 1957, p. 18). — 88.

¹²⁹ Tyrinėdami tautą, — sako Ratcelis, — mes pradedame nuo dirvos, ant kurios ji gyvena ir veikia, suprasdami dirva aplinką plačiaja žodžio prasme (oras, šviesa, įdirbama žemė ir t.t.). Šie geografiniai elementai sudaro tyrinėjimo pagrindą ir nustato jo rėmus, bet „... to, kad į pirmąją vietą iškeliami geografiniai elementai, nereikia laikyti lyg materialistinės pažiūros į žmogų ir jo istoriją išraiška“ (Ф. Ратцель, Земля и жизнь, т. II, СПб., 1906, стр. 650). — 88.

¹³⁰ Žr. Ф. Ратцель, Народоведение, т. I, СПб., 1900, стр. 25—26. — 89.

¹³¹ „Šventasis Maksas“ — skyrius iš K. Markso ir F. Engelso veikalo „Vokiečių ideologija.“ Plechanovas ją cituoja pagal žurnalą «Документы социализма» (žr. *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Сочинения 2 изд., т. 3, стр. 283—284).— 89.

¹³² Hardeno—Moltkės procesas. Žinomas vokiečių publicistas Maksimilianas Hardenas (Izidoriaus Vitkovskio [1861—1927] literatūrinis slapyvardis) 1907 metais paskelbė visą eilę sensacinių straipsnių apie demoralizaciją ir ištvirtimą Vilhelmui II artimų žmonių tarpe (gen. Moltkė, F. Eilenburgas ir kt.). Dėl to kilo garsus procesas, kuris, kad ir pasibaigė tuo, kad Hardenas turėjo sumokėti pabaudą, bet prisidėjo prie Vilhelmo klickos demaskavimo.— 89.

¹³³ Žr. *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Сочинения, 2 изд., т. 4, стр. 133.— 90.

¹³⁴ Žr. *F. Engelsas*, Anti-Diuringas, Vilnius, 1958, p. 244.—92.

¹³⁵ Žr. *F. Engelsas*, Anti-Diuringas, Vilnius, 1958, p. 98.— 92.

¹³⁶ Priverstinis žemės nusavinimas — žr. tolesnę pastabą.— 94.

¹³⁷ Kadetų agrarinė programa buvo priimta kadetų partijos steigiamajame suvažiavime 1905 metų spalio mėn. Mėgindami savo pusėn patraukti valstietiją, kadetai įrašė į savo programą paragrafą, kad valstiečių žemės nuosavybę galima išplėsti iš valstybinio, vienuolynų ir privačių asmenų fondų žemių, kurios išperkamos „teisingomis“ kainomis. Programoje buvo netgi sakoma, kad tam tikslui bus „priverstinai nusavinta“ dalis dvarininkų žemių. Tačiau kadetai buvo svarbiausia liberalinės buržuazijos partija ir jų politika agrariniu klausimu siekė išlaikyti dvarininkų žemėvaldą ir išvystyti kapitalistinius santykius žemės ūkyje. „Kadetai,— rašė V. Leninas,— nori išlaikyti dvarininkų žemėvaldą nuolaidų keliu. Jie siūlo valstiečiams išpirkimą, kuris jau kartą, 1861 metais, nuskurdino valstiečius...“ (*V. I. Leninas*, Raštai, t. 13, Vilnius, 1952, p. 291).— 95.

¹³⁸ *K. Marksas ir F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomis, t. I, Vilnius, 1949, p. 303—304.— 96.

¹³⁹ Žr. *Р. Штаммлер*, Хозяйство и право с точки зрения материалистического понимания истории, т. II, СПб., 1907, стр. 61 и сл.— 95.

¹⁴⁰ *Ф. Шеллинг*, Система трансцендентального идеализма, стр. 344. Visuose ankstesniuose leidiniuose tekste buvo klaidingai nurodomi leidimo metai ir puslapiai.— 97.

¹⁴¹ Žr. *Г. В. Плеханов*, Избранные философские произведения в пяти томах, т. I, стр. 507—730.— 97.

¹⁴² Čia kalbama apie įvairias neokantizmo sroves ir ypač apie neokantizmo Badeno mokyklą. Rikertas, Vindelbandas ir kiti jos

atstovai mėgino įrodyti, kad nesama objektyvių visuomenės vystymosi dėsningumų ir negalimas pats mokslas apie visuomenę. Jie teigė, kad, skirtingai nuo gamtos mokslo, operuojančio tariaimai tik bendrosiomis sąvokomis, ignoruojant atskirybę, visuomenės mokslai turi reikalą su individualiais, nepakartojamais įvykiais. Dėl to, girdi, mokslui apie visuomenę esą lieka tik išoriškai aprašinėti visuomenės gyvenimo reiškinius. Neokantininkai skelbė „kriticizmo“ (terminas, kuriuo Kantas apibūdino savo filosofiją) lozungą ir vystė reakcines bei idealistines Kanto mokymo puses.

Šiomis neokantininkų idėjomis plačiai naudojosi marksizmo priešai, kovodami prieš istorinį materializmą. — 99.

¹⁴³ Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomams, t. II, Vilnius, 1950, p. 120. — 100.

¹⁴⁴ *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Rinktiniai raštai dviem tomams, t. I, Vilnius, 1949, p. 304. — 101.

¹⁴⁵ Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Šventoji šeima arba kritinės kritikos kritika, Vilnius, 1960, p. 90. — 102.

¹⁴⁶ Sušukimas iš Cernyševskio veikalo: „Filosofinių nusistatymų prieš bendruomeninę žemėvaldą kritika“ (žr. *Н. Г. Чернышевский*, Избранные философские сочинения, т. II, Госполитиздат, 1950, стр. 492). — 102.

Kaina 15 kp.